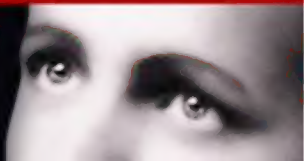

Zsuzsanna Ozsváth

...és vér folyt a Dunán...

Corvina

Fordította
HELTAI ANDRÁS

X252712
Zsuzsanna Ozsváth

...és vér folyt a Dunán...

Corvina

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Zsuzsanna Ozsváth: *When the Danube Ran Red*
Originally published by Syracuse University Press,
Syracuse, New York, 2010

Copyright © Zsuzsanna Ozsváth, 2016
Hungarian translation © Heltai András, 2016

A könyv megjelenését az Ackerman Center for Holocaust Studies,
The University of Texas, Dallas támogatta.

Borítóadaptáció: Csöllei Balázs

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben,
sem egészben nem másolható, sem elektronikusan, sem mechanikai
eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy
adatbankban való felhasználást is!

Kiadja 2016-ban a Corvina Kiadó Kft., az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6393 7

Tördelés: Szabó Rózsa
Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Radek József ügyvezető igazgató

X 25 2752

1. fejezet

Hanna

Sosem felejttem el azt az estét. Harmadik osztályos voltam. Odakint sötétedett, már csak az utcai lámpák világítottak be a szobámba, és a fák hosszú, különös árnyai végignyúltak a falon. Kedvenc párnámon kuporogtam, vidám tacsó volt ráhímezve, a kutyus vörös-kék-zöld színekben pompázó kertben feküdt. A karomban tartottam a babáimat, és vártam apámat. Reszketett a gyomrom, a kezem remegett: nem tudtam kivenni a fejemből, amiről Hanna mesélt délután.

Legjobb barátnőm, Márta születésnapjára zsúrján kezdődött. Egy szelet csokitortáért sorakoztunk, amelyet pár fényes cukorszív és kilenc vörös gyertya díszített. Hanna beszélni kezdett nekem a németekről. Hanna nem volt az osztálytársam; szüleim ismerőseinek házában találkoztam vele, és annyit tudtam, hogy magyar anyjával Lengyelországból menekültek ide. Folyékonyan beszélt magyarul, s olyan történeteket mesélt a németekről, amelyektől megboroztam. Természetesen nem Hanna volt az egyetlen, akitől hallottam a németekről és arról, hogyan támadnak a zsidókra – szüleim néhány legközelebbi barátjától is lehetett tudni ilyeneket. Ám amit akkor Hanna elmondott, mélyebben belém ivódott, mint bármelyik korábbi történet.

Délután játszottunk a többiekkel, majd megettük a tortánkat Mártával, Hannával és Jutival, egy másik közeli barátnőmmel. Ám egy idő után elvesztettem a kapcsolatot a többiekkel – csak azt hallottam, amit Hanna suttogott a fülemben. Gyorsan beszélt, csaknem lélegzetvétel nélkül, és hamarosan semmi másra nem tudtam figyelni, mint az ő történetére.

Először a hetedik születésnapjának reggelét idézte fel. Egy évvel korábban, egy lengyel városban történt, ahol akkor a szüleivel élt, s amelynek a nevét elfelejtettem. Azon a napon anyja korán felébresztette, mesélte Hanna, azzal, hogy siessen, mert hamarosan el kell hagyniuk az otthonukat. Előző nap a város minden zsidó családja parancsot kapott: maradjanak otthon, és várják a további utasításokat. Mindenki tudta, mit jelent ez: a zsidókat ki fogják űzni a lakásukból.

Édesanyja egész éjjel fennmaradt, mesélte Hanna, dobozokba csomagolta a holmijukat, és mindenkinek hátizsákot készített elő. Hajnalban azután igazi kakaóval, cukorral és tejjel csinálta a reggelit – egy paraszttól vette, a jegygyűrűjéért. Alig tudott azonban belekóstolni a kakaójába, amelynek az illatára máig emlékszik, mondta tovább barátnőm, már sírva, amikor a botokkal, fegyverekkel érkező németek berúgták az ajtót, és kihajtották őket a piacra – ahogy a város többi zsidó lakosát is azon a reggelen. Ott, a piacon elválasztották a gyerekeket a szülőtől, az öregeket a fiataloktól.

Amikor idáig ért a történetben, összeszorult a szívem, hiszen tudtam, mi következik. Hallottam már ilyen szörnyűségekről, s utána annyira féltem: amikor behunytam a szemem, magamat láttam egyedül, emberek tömegében. Volt aki lövöldözött, mások menekültek, én pedig a zűrzavarban elvesztettem a szüleimet. Megéreztem: Hanna éppen ilyen jelenetet beszélt el. Egy idő után a német katonák apját és nagyapját – férfiak nagy csoportjával – a közeli zsinagógába vitték. Órákig ott kellett állniuk, miközben a németek szétrombolták a templomot, kiszórták az imakönyveket és imakendőket az ablakon, az utca sarába, piszkába, majd megparancsolták foglyaiknak, hogy szedjék össze a „szemetet”. Azután visszahajtották a csoportot a piacra, ahol minden könyvet és imakendőt elégettek. Az összes zsidónak, köztük Hannának és anyjának, órákig élelem, víz nélkül kellett állniuk és várniuk. A németek levágták a férfiak szakállát és pajeszát, egyeseknek azt parancsolták, hogy táncoljanak, másoknak, hogy hason csússzanak a sár, vér és hamu fedte földön – azután agyonlőtték őket. A lövöldözés egész éjszaka tartott. A legyilkoltak között volt Hanna apja és nagyapja: a lány megesküdt, hogy mindkettőjüket felismerte a holdfényben, a tetemek között. Vértócsában feküdtek. Miután a németek minden férfit kivégeztek a téren, a nőket és a gyerekeket egy fal mögé terelték, ahol a gettó utcái kanyarodtak.

Amikor idáig jutottunk, észrevettem, hogy körülöttünk néhány felnőtt is feszülten figyel Hanna történetére.

– Mit jelent az, hogy gettó? – kérdeztem rémulten. A felnőttek elfordultak, Hanna pedig ennyit mondott: – A hely, ahol a zsidóknak élniük kell...

– És ha nem akarnak ott élni?

– Akkor agyonlövik őket...

Elborzadtam. Mi fog történni velünk? Hiszen mi nem élünk gettóban – lehet, hogy egy olyan helyre kell majd költöznünk? Vannak egyáltalán gettók Magyarországon? Majd építenek a németek nekünk is?

Hanna a piactéri vérfürdő után anyjával és néhány rokonukkal a gettóban maradt. Bár minden érintkezési lehetőséget elváltak, a piactéri gyilkosságok híre elért két unokatestvérükhöz, akik a német megszállás első napjától álneven bujkáltak Varsóban, és a két fiatalember – mint apám később Hanna egy nagynénjétől megtudta – elhatározta, hogy megmentik a kislányt és édesanyját. Andrzej, a fiatalabb, leutazott a városba, hogy kicsempéssze őket a gettóból. Hanna anyja először nem akart menni: férje valahol bujkál, túlélhette a lövöldözést – érvelt sírva. Az, hogy Hanna látta tetemét a holttestek közt, még nem bizonyítja, hogy agyonlőtték... Lehet, hogy csak halottnak tette ma- gát, és valójában él, rejtőzik valahol és arra készül, hogy a háború után visszatérjen...

Andrzej azzal győzködte, hogy Hanna és édesanyja – amíg a háború után majd újra együtt lesz a család – legin- kább Magyarországon kereshetnek menedéket, ahol az asz- szony született, felnőtt, és ahol a szülei élnek. Ez így is volt. Hanna mamája, amint apámtól később megtudtam, len-

gyelországi éveiben honvágyat érzett Magyarország után. Most pedig, amikor meggyilkolták a férjét, magányos volt, szerencsétlen, kétségbeesett. Nem csoda, hogy beleegyezett. Egy idő után, mondta anyámnak, már örömmel várta, hogy lányával szüleinél legyen, rájuk támaszkodhasson.

Megszöktek a gettóból, kicsempézték őket Lengyel- országból, átjutottak két országon, és végül Békéscsabára kerültek, ahol Hanna nagyszülei laktak – akárcsak a mi családunk. És bár életük most biztonságosnak tűnt, Hanna könnyekkel a szemében azt suttogta: hontalannak érzi itt magát, és hiányzik neki az édesapja. Igazság szerint, mon- da elfúló hangon, nem akar az apja nélkül tovább élni...

Ahogy hallgattam Hannát, nem néztem a szemébe. Nem tudtam ránézni, mert közben minduntalan az forgott a fe- jemben: talán hazudik? Azt reméltem, nem mond igazat.

Később, amikor hazaszaladtam a születésnapj zsúrról Csaba sötét utcáin, dacolva az arcomba verő széllal és a sötét felhőkből lezúduló esővel, olyan hevesen zakatolt a szí- vem, hogy alig kaptam levegőt. Úgy éreztem, az életemért szaladok. Hazaérve apámhoz siettem, a patikába – a ház földszintjén volt, amelyben éltünk. És ott állt apám, az a magas, kedves ember, gyönyörű, sugárzó sötét szemekkel fehér köpenyében, mint mindig. Mosolygott, és a magasba emelt. Reszkettem, sírtam, az arcához szorítottam az arco- mat. Beszámoltam neki arról, mit mesélt Hanna. Tombolt bennem a félelem és a kétségbeesés:

– Nem akarok a piactérre menetelni! – zokogtam, és szo- rosan magamhoz öleltem.

– Nem akarok hajléktalan lenni, és inkább meghalok, mint hogy téged elvigyenek!

– Nem leszel hajléktalan, nem kell meghalnod, és engem sem fognak elvinni – válaszolta.

Szeretetteljes mosoly jelent meg az arcán. Megsimogatta a hajamat, és csendesen súgta:

– Menj haza! Egy óra múlva én is ott leszek!

Felmentem a lépcsőn. Mire anyámmal és Erzsivel, a húszéves gyereklánnyal megvacsoráztunk, valamivel jobban éreztem magam, nyugodtabb is lettem. De most nem érdekelt sem tündérmesék, sem az ő beszélgetésük: egyiküknek sem akartam elmondani, mi történt Hannával a lengyelországi piactéren. Tudtam: azt fogják mondani, hogy Hanna hazudott.

Egyedül akartam várni apámra, akivel mindig minden fontosat meg tudtam beszélni. Maradéktalanul bíztam benne, és végtelenül szerettem. Ám most, amikor rá várva magamban ültem az ablak előtt, kedvenc párnámon a vidám tascskóval az ő piros-kék-zöld kertjében, nem tudtam kivenni a fejemből, amit hallottam. Mindegyre Hanna holttestekkel borított piacterét láttam magam előtt, és tudtam, hogyan néztek ki ezek a holttestek: véresek voltak, és egyes áldozatoknak nyitva volt a szeme. Nem egyszer hallottam ilyen történeteket szüleim ismerőseitől, akik láttak tereken feküdni holttesteket: olyan emberek mondták, akik más országból jöttek Magyarországra, és akik nyilvánvalóan nem tudtak egyébről beszélni, mint vérral borított tetemeikről.

Ültem a párnámon és hirtelen elviselhetetlenül nehéz kérdésekről kezdtem gondolkodni: vajon elhiszi-e apám, amit mondok neki? Vajon beszél-e majd velem a bennünket fenyegető veszélyről? Beismeri-e? Vagy csak arra törekszik majd, hogy megnyugtasson, amint mindig tette? És azután egy másik, még keményebb kérdés: tud-e egyáltalán felelni a kérdéseimre? Meg tudja-e mondani, mit hoz a jövő? Először életemben nem voltam bizonyos benne, hogyan válaszol majd.

Természetesen nem volt véletlen, hogy ezen törtem a fejem: Bármennyire félelmetes is volt Hanna története, nem ez volt első rémtörténet amit hallottam. Visszavezetett az időben egy élményhez, amelyet nem felejték el, amíg csak élek. Régebbi volt, mint a németekkel és a lengyelországi zsidókkal kapcsolatos rémtörténetek, régebbi, mint a gyilkosságok Hanna piacterén. Arról az emlékről volt szó, amely a lidércnyomásomat kiváltotta. És most, amint megjelent előttem a piactér, felmerült bennem annak a napnak az emléke, a napé, amelynek fenyegetése sokáig megfagyasztotta bennem a vért.

Csendesen, csaknem boldogan kezdődött a nap, hogy azután délutánra szörnyű félelembe és zűrzavarba torokolljon. Éppen befejeztük az ebédet. Anyám a konyhában volt, Erzsí és én a Micimackó általunk kitalált változatát játszottuk: én voltam az angol királynő, Erzsí pedig Kanga. Az ebédlőasztalnál ültünk, és halkan beszélgettünk. Hirtelen apám jelent meg az ajtóban, sápadtan, felindultan. Éreztem, hogy történt valami, ezért azonnal rákérdeztem:

– Mi a baj?
– Semmi – válaszolta kétségbeesetten. – Folytassátok csak a játékot...

Nem hittem neki, de nem tudtam, mit mondjak. Bejött, leült és bekapcsolta a rádiót. Ez is furcsa volt. Általában nem volt ideje arra, hogy otthagyja a patikát, és soha nem kapcsolta be napközben a rádiót. Most azonban igen, és izgatott volt. Hallgatta a híreket (én is jól hallottam, de nem egészen értettem), majd kinyújtotta a karját, és szörnyű aggodalom volt a hangjában, ahogy kimondta a mondatot, amelyet soha nem felejtettem el, és amelytől még ma is megborzongok:

– Mindennek vége!

Arca eltorzult, félelem és zavarodottság volt a szemében, láttam, hogy halálra rémült. Később, az évek során, újra és újra végighallgattam, amint anyám felidézi barátainknak azt a délutánt, 1938. március 12-ét, amikor apám feljött a lépcsőn a patikából, hogy meghallgassa a híreket. Akkor jelentették be az Anschlusst (Ausztria német megszállását és az ország beolvasztását a Birodalomba) – ő pedig azonnal megértette, miről van szó, előre látta a következményeket.

Az ölébe bújtam, átkaroltam a nyakát. Életemben először tapasztaltam hogy megváltozott az arca, szemét félelem homályosítja el. Később ugyanezt a félelmet láttam más emberek szemében, amikor politikáról beszéltek, a híreket hallgatták, vagy szörnyű történeteket suttogtak egymásnak a németek zsidók elleni kegyetlenkedéseiről. És soha nem felejtettem el a szavait: „Mindennek vége.” Minél több év

telt el, annál inkább megértettem, hogy apám 1938 márciusában felismerte a nácik zsidógyűlöletének természetét és az életveszélyt, amit ez jelentett.

Az évek során mindig újra megkísérletem, hogy beszéljek vele erről, de nem sikerült. Amint csak szóba hoztam a kérdést, vagy megemlítettem mondatát, hogy „mindennek vége”, rögtön másra terelte a szót. Feldobált a levegőbe, kérte, hogy zongorázzak, beszéljünk zenéről, versekről, tündérmesékről vagy pillangókról – nyilvánvalóan el akarta terelni a figyelmemet a német veszedelemtől. Ám minden alkalommal láttam, hogy retteg, és nyomasztják a hírek. Láttam kétségbeesését, de megpróbálta azt elleplezni, úgy tenni, mintha minden rendben lenne. Előttünk nyugodtnak akart mutatkozni, még azután is, hogy a németek bevonultak Csehszlovákiába. Erről azoktól a gyerekektől hallottam, akik Prágából Lengyelországba, onnan azután Magyarországra menekültek.

Apám igen szilárdnak mutatkozott, amikor feltettem neki a kérdéseimet: elmondta, hogy mi történt, és mindegyre arról biztosított: amennyiben világháború tör ki, annak hamarosan vége is lesz, mert a németek veszítenek, a szövetségesek győznek, és Amerika meg fogja védeni az európai zsidókat. Azaz – mi túl fogjuk élni. Ám ez sem segített, hiszen emlékeztem kétségbeesésére, és hallottam szavait, amikor Németország bekebelezte Ausztriát. Végül is mi az igazság? Valóban azt hiszi, hogy mindennek vége? Az évek során újra és újra feltettem magamnak ezt a kérdést, és félttem, hogy apám valójában azt gondolja: vége mindennek.

Egy napon megtudtam Erzsitől, hogy apám megpróbált svájci vízumot szerezni nekem és a bátyámnak, Ivánnak. Miután a svájci követség elutasította a kérelmet, szüleim portugálul kezdtek tanulni, mert azt hitték, Brazíliába tudnak majd emigrálni. De miért akarják elhagyni Magyarországot? Miért? És Brazíliába kivándorolni? Miért? Amikor aztán megkérdeztem apámat, azt mondta: az európai zsidók számára nagyon nehéz lett az élet, és sokkal jobb lesz nekünk Brazíliában. Ám amikor arról faggattam, mi történne velünk, ha nem tudnánk elmenni, mindjárt másról kezdett beszélni. Tudtam, hogy nem mondja meg az igazat.

Most, amikor az ablak alatt vártam rá, Márta születésnapjának estéjén, reméltem, tisztázni tudjuk a dolgokat. Azt akartam, hogy beszéljen velem mindenről. Elhatároztam, hogy egyenesen megkérdezem majd: mi hogyan tudjuk elkerülni a piacteret, ahol Hanna apját meggyilkolták? Reszkettem.

Hazaérkezett, és kivilágosodott a szoba, ahogy belépett. Magas volt, erős és jóképű. Megölelt.

– Még mindig a délutáni születésnap ünnepségre gondolsz, kicsim? – kérdezte. – Ne aggódj, emlékezz arra, amit mondtam neked! Együtt vagyunk, és mindörökre együtt maradunk. Az, amit a németek Lengyelországban tettek, soha nem történhet meg Magyarországon! Soha! A magyarok nem engednék meg!

Igaza van, gondoltam, nyilvánvalóan nem engednék. Apámra pillantva jobban éreztem magam, erősebbnek.

és kevésbé rémültnék. Olyan bizalomkeltő, olyan jóképű volt – és én annyira szerettem...

Amikor elment, elaludtam, de rosszakat álmodtam. Lövéseket hallottam az utcáról, és németeket láttam, amint férfiak szakállát tépik, és levágják a nők haját. Megtapintottam a hajamat, és sírtam a gondolatra, hogy megfoszthatnak sötét fürtjeimtől. Aztán láttam apámat, lelőve, vértócsában fekvő, és magamat, amint átrohanok az utcán, egyedül.

Később hazajött a bátyám a barátaival. Kinyitottam a szemem, láttam őket, de hamarosan újra elaludtam. Amikor a fiúk elmentek, Iván felébresztett. Csodáltam a szépen formált, értelmes arcát, a szőke haját, világosbarna szemét. Szerettem volna tudni, hogy vajon ő is fél-e. De őt csak egy piros autó érdekelte, amelyet aznap látott, és arról beszélt, hogy ilyet szeretne vezetni, ha majd felnő. Ám én nem akartam ezt hallgatni, és azt sem akartam neki elmondani, miért sírok. Kiment a konyhába, teletömte a zsebeit citromos cukorral és visszajött, de én nem kértem. Próbált még mesélni a piros autóról, de továbbra sem akartam hallani – nagyon félttem. Iván azután rám unt, és gyorsan belekezdett az esti búcsúszertartásba: amivel esténként mintegy szertartásosan elbúcsúztunk egymástól:

– Álmodj tündérekéről és angyalokról... Amire én azt válaszoltam, amit mindig: – Te pedig a végtelen kék égről.

– Te pedig még gyönyörűbb dolgokról.

– Rendben.

– Akkor aludjunk.

Így is eltartott egy ideig, mielőtt elaludtam. Amint álomba merültem, ismét előző éjszakai álmom helyszínén; a piactéren találtam magam. Ezúttal azonban láttam anyámat, apámat, Ivánt, Erzsit és magamat is – holtan, agyonlőttek minket a németek. Vérben feküdtünk, ám valamenynyien együtt voltunk.

Változások

Hanna történetének hatása azonnali és lehangoló volt az életemre. Felidézve azokat az időket emlékszem, hogy éjszakáról éjszakára kiáltozva ébredtem fel:

- Lelőtték az apámat! Lelőtték az apámat! Fussunk!
- Nincs otthonunk! Nincs otthonunk!

Szüleim mindent megtettek, hogy megnyugtassanak, újra és újra csitítottak, mondván, nem fenyeget bennünket veszély. Aztán elhatároztam, hogy többet nem fogok politikáról beszélni – sem gyerekekkel, sem felnőttekkel. Márta születésnapja előtt mindig figyeltem szüleim barátainak a beszélgetéseire Hitlerről, a Harmadik Birodalomról és a zsidók sorsáról Ausztriában és Lengyelországban. Végültem ezeket a vitákat, figyelve mindenkinek a véleményére. Halálra rémülve és reszketve mindig tudni akartam, hogy „mi történt”. Ám Hannának a lövöldözésekről szóló beszámolóját követően most már mindig kiszaladtam a szobából, amikor szüleim a rádiót hallgatták, és kimenekültem akkor is, amikor politikai hírekről beszéltek, vagy arról, milyen következményei lesznek a magyarországi zsidókra hozott legújabb korlátozó rendelkezéseknek. Természetesen menekülni akartam az efféle hírek elől – a szüleimet

is megnyugtatta, hogy így teszek. Aggasztotta őket a meg-rázkódtatás, amit Hanna beszámolója hozott az életembe. Szerették volna, hogy a jövőben elkerüljek minden hasonlót, ezért másokat is arra biztattak, ne beszéljenek velem ilyen kérdésekről. Remélték, hogy ilyenformán ismét fogok tudni aludni, elfelejtem a veszélyt, és elnyomom, talán le is győzőm a Hanna rettenetes története okozta sokkot.

Amint Anyám később megvallotta: megkérte valameny-nyi barátunkat és rokonunkat, előttem ne beszéljenek többé a németeknek a megszállt Európában tanúsított brutalitá-sával kapcsolatos tapasztalataikról, sem pedig a városban a zsidók sorsáról kerengő hírekről. Jóllehet az emberek továbbra is pusmogtak egymással, egyelőre felhagytam azzal, hogy figyeljek rájuk. Nem akartam hallani ezeket a történeteket, és nem is akartam ilyesmiről gondolkodni. Kerültem a találkozást Hannával mind az utcán, mind az iskolában. Története lassan lemerült emlékezetem legmé-lyebb rétegeibe, lázálmok, különböző, megmagyarázhatat-lan érzések, félelmek alakatlan, kavargó egyvelegének vált részévé. Következésképpen – legalábbis a felszínen – nem gondoltam már a piactérre, ahol a legyilkolt zsidók halmok-ban feküdtek egymáson, ahogy azt Hanna leírta. Csaknem elfelejtettem a lengyelországi piactéren történt tömeggyil-kosságot. Csaknem.

Sokkal később, úgy hiszem, 1941 nyarán heves, keserű vitának lettem fültanúja szüleim és rokonaim között a har-madik magyar zsidótörvényről. Ezúttal senki nem húzó-dott vissza másik szobába, hogy ott vitassák meg a veszélyt,

és én sem tudtam elmenekülni a hírek elől. Szüleim, a ro-konaik, barátaik és ismerőseik vitatták az ellenünk hozott újabb törvényeket, és hogy nem lehet elmenekülni ezek elől a szörnyűségek elől. Mindeközben nemigen törődött senki azzal, hogy Iván és én ott vagyunk-e a szobában. A beszél-getést hallgatva észrevettük, hogy bár mindenki felismerte a közeledő veszélyt, figyelemre méltó különbség volt a kö-vetkeztetésekből, amelyeket az emberek levontak: sötétben látták a jövőt, ugyanakkor furcsán derülato megjegyzések-vel zárták a vitát a zsidótörvényekről.

Amint Anni nagynéném mondta:

– Bármennyire megalázónak és ijesztőnek látszanak is ezek a törvények, tudnunk kell, hogy nem iktatnak tör-vénybe semmit, ami *rosszabb* lenne, mint a jelenlegi hely-zet. És tudatában kell lennünk, hogy ezek nem veszélyez-tetik az életünket...

Vagy ahogy Imre nagybácsimtól hallottam:

– Igaz. A dolog szörnyű, szörnyű. De bármi is történjék, mi még élünk. Ezért – tette hozzá nyomatékosan és meg-könnyebbülésre – bármennyire nyomorúságosan is érezzük magunkat időnként, rendkívül, különlegesen szerencsés-nek kell tekintenünk magunkat...

Nagyapám szerint:

– Bár Horthynak engedményeket kellett tennie Hitler-nek, végül is nem fogja megengedni a legrosszabbat, meg fogja menteni Magyarország zsidóságát...

Semmi kétségem nem volt afelől, hogy ez, amit hallot-tam, megfelel az igazságnak. Csak sokkal később, felnőtt-

ként, amikor már elhagytam Magyarországot, tudtam meg, hogy amit hallottam, nem konkrét megfigyelések, sokkal inkább irreális feltételezések sora volt. A remény állt mögöttük, az emberek mentalitása, akik tudták, hogy halálra vannak ítélve, de – érthető módon – nem tudtak mi kezdeni ezzel a felismeréssel. Az elviselhetetlen nyomás alatt próbáltak úgy cselekedni, mintha minden rendben lenne, így nyomva el magukban az elkerülhetetlen tudatát.

Horthy igen keveset tett azért, hogy megmentse a magyar zsidóságot – bár végül, 1944 nyarán, rendkívül erős nyomás és fenyegetések hatására leállította a budapesti zsidók deportálását Auschwitzba. Ám a kormányzó semmit nem tett a húszezer „külföldi” zsidóért, akiket elfogtak, deportáltak és tömegsírokba lőttek Kamenyec-Podolszkijnál 1941 augusztusában. Horthy meg sem kísérelte, hogy megállítsa 42 000 zsidó férfi munkaszolgálatra való besorozását, kínzását és többségük halálát a fronton teljesített munkaszolgálatban 1941–43 között. Nem tett semmit az ellen, hogy a magyar csendőrök 1944 késő tavaszán és nyár elején gettóba zárjanak, majd marhavagonokban Auschwitzba deportáljanak 437 000 zsidó férfit, nőt és gyereket, köztük betegeket és öregeket.

Természetesen senki nem tudja előre látni a jövőt, de érdemes figyelni a szakadékra családomnak a túléléssel kapcsolatos reményei és a zsidók meggyilkolásának valósága között. Amikor 1941-ben mindegyre a kormányzónak a zsidók iránti „jóindulatáról” hallottam, családom legtöbb tagjához hasonlóan ezt én is elhittem. Látva Horthy képét,

méltóságteljes alakját, ezüst haját, nagypapás mosolyát, „kedves tekintetét” az újságokban és a filmhíradókban, nem volt kétségem afelől, hogy segíteni akar nekünk a túlélésben.

Azonban érdekes módon felfigyeltem rá, hogy apám nem csatlakozott a kormányzót dicsőítő kórusához. Egy idő után úgy kezdett velem politikáról beszélni, mintha felnőtt lennék. Kérdéseimre válaszolva fontosnak tartotta kihangsúlyozni Horthy együttműködését a zsidók ezreinek tömeges legyilkolásában az 1919-es ellenforradalom idején, amikor apám több barátját is meggyilkolták, aztán beszélt a „zsidóverésekről” az egyetemeken, a húszas évek első felében, amelyeknek ő is áldozata volt. Hangsúlyozta: Horthy kész volt támogatni az antiszemita törvényalkotást a '30-as évek végén és a '40-es évek elején. Ennek ellenére apám remélte, hogy Horthy megvédi a zsidókat. Nem azért, mintha azt gondolta volna, hogy a kormányzó szereti őket, hanem mert úgy vélte: Horthy tisztában van a Birodalom küszöbön álló vereségével és saját felelősségével több százezer emberi életért. Mindezek alapján – mondta apám – úgy gondolja: Horthy végül is el fogja utasítani Hitler tervét, hogy űzzenek ki és gyilkoljanak meg minden magyar zsidót.

Apámnak igaza volt, de csak részben; a tényeket sokkal később ismertük meg. Horthy egyrészt meg akarta szerezni a németek segítségét, hogy tárgyalhassanak a Magyarországtól az első világháború után az 1920-as kemény trianoni békeszerződésben elszakított területekről. A magyarországi szélsőjobb, Horthy tervét saját céljaira

felhasználva, ünnepelte a nemzeti szocializmust és durva zsidóellenes törvényeket hozott, amelyek megbénították a zsidó közösséget. Ilyen formában Magyarország visszafizette a Birodalom segítségét az igazságtalan békeszerződés módosításáért, és az ország késznek mutatkozott újra fegyverkezni és mozgósítani, támogatva az európai „új rend” megteremtését célzó német tervet.

Másrészt Horthy nyilvánvalóan tudta, hogy Hitler el fogja veszíteni a háborút, és Magyarországra azután úgy fognak tekinteni, mint a Birodalom bűntársára a zsidók elleni tömeggyilkosságokban. A kormányzó ezért megkísérelte elkerülni deportálásukat. Amikor azonban a németek 1944. március 19-én megszállták az országot, a kormányzó megengedte a zsidók összegyűjtését, majd deportálását, és ezt a folyamatot csak akkor állította le, amikor a vidéket már „megtisztították”. Csak azután, hogy a szövetségesek partra szálltak Európában. A megszállt országok csak azután hogy a szövetségesek partra szálltak Európában várhatták közeli felszabadulásukat, és azután, hogy 1944 nyarán erősödött a külső nyomás a deportálások megállítására.

Horthy magatartását vizsgálva egyes barátaink úgy hittek: a kormányzó valójában nem volt németbarát, inkább csak mutatta, hogy ellen tudjon állni a Birodalomnak, amikor Magyarország „létfontosságú érdekei forognak kockán”. A legtöbben szerették volna hinni, hogy amikor Horthy elfogadja a zsidótörvényeket, és zsidóellenes politikát folytat, a Birodalom követeléseit csendesíti le, és így el tudja kerülni Magyarország német megszállását. Érezvén

apám ambivalenciáját ebben a kérdésben, meghallgattam ezeket az érveket, és hol hittém bennük, hol nem. Figyeltem apámat nappal és éjjel, éreztem, nem tudja, mit hoz a jövő, nem tudja, túlélünk-e. Ugyanakkor ő is nyilvánvalóan egyfajta csodára várt – s ezzel nem állt egyedül. A haláltól, a pusztulástól rettegve legtöbb barátunk és rokonunk azt állította, hogy a magyarországi zsidóellenes rendszabályok lehetnek volna még megalázóbbak, még pusztítóbbak, még kegyetlenebbek, ha a kormány nem szállt volna szembe a németekkel. Így lassan beleláttam a feszültségnek és a várakozásnak ebbe a különös egyvelegébe, amely a legtöbb, általam Magyarországon ismert zsidót jellemezte: néha derűlátóak, néha pedig mélyen borúlátóak voltak – ám szinte mindig rettegtek a jövőtől. Éreztem ezt a feszültséget, tébolyító volt. Mi történik? Nem tudtam megválaszolni a kérdéseimet, és nem tudtam megérteni apámat, aki próbált nyugtatni. Idővel aztán kezdtem újra figyelni a hírekre és az emberekre, akik a politikáról és a németek zsidók elleni lépéseiről beszéltek.

Egyik nap anyám és apám heves vitájának voltam fültnúja a második zsidótörvényről. Hogy megértsem a problémát, amelyet nem értettem világosan, elmondták: arról van szó, hogy „kisajátítják a zsidó cégeket”. Ez azt jelenti, hogy a törvény értelmében jogos, ha a *mi* patikánkat a magyar kormány „kisajátítja”. Először úgy döntöttem, ennek a hírnek nem szentelek figyelmet, és emlékszem megígértem magamnak: meg sem kérdezem, mit jelent ez a szó, hogy „kisajátítás”. Utóbb azonban, amikor mindig újra és újra hal-

lottam, és láttam a kétségbeesést, amit ez a szó mindenkiben kiváltott, nem tudtam megállni, hogy meg ne kérdezzem:

– Kisajátítás? Az mi?

Ekkortájt a szüleim már minden kérdésemre válaszoltak.

– Azt jelenti, hogy birtokba veszik a patikánkat, elveszik tőlünk – mondta apám.

– Elveszik a mi patikánkat? Azt jelenti, hogy ellopják?

– Igen, ellopják.

– De ha *ilyet* tesznek, akkor börtönbe csukják őket!

– Nem! A helyzet az – mondta apám –, hogy nem csukják őket börtönbe. *Most a bűnözők őrzik a börtönöket, és a tisztességes emberek a rabok.*

Most kezdtem megérteni a „zsidóellenes rendszabályok” világát, de még mindig nem láttam, mit jelentenek a mi számunkra. Apám ezután egyszerű szavakkal megmagyarázta, hogy el fogjuk veszíteni a patikánkat, és ahhoz, hogy jövedelmünk legyen, talán el kell majd költöznünk Békéscsabáról.

Micsoda? El kell majd mennünk, és itt kell hagynom a barátaimat, az iskolámat, az életemet? De miért?

Tehetetlennek és dühösnek éreztem magam, látva apa arcán a szomorúságot, amelyet már ismertem, és a megáláztatást, amelyet most kezdtem rajta felismerni. Aztán újra meg újra beleütköztem az ő annyit ismételt, mégis érthetetlen válaszába, a *miért* kérdésére:

– Mert zsidók vagyunk...

De mit jelent ez? Miért nem lehetünk zsidók? Kinek ártottunk mi? És kinek van joga ahhoz, hogy megbüntessen

bennünket? Nem voltunk jó emberek? Nagyon jó emberek? Sosem láttam vagy hallottam senkiről, aki olyan jó lett volna, mint az én apám és anyám. Mindig arról beszéltek, mennyire fontos, hogy törődjünk másokkal, hogy másokat megértsünk. Beszéltek a barátság szerepéről, arról, hogy segíteni kell a bajba kerülteknek, beszéltek a rokonszenv, a szeretet fontosságáról, a zene és a költészet jelentőségéről a világban. Tudtam, hogy gondoskodó szeretettel segítettek másokon, akárcsak mindkét oldali nagyszüleim. Pénzt, élelmiszert, jó tanácsot, munkát és szeretetet adtak barátoknak, rokonoknak és idegeneknek. Ki kényszeríthet minket arra, hogy lemondjunk a patikánkról? És arra, hogy elköltözzünk?

De hiszen azt mondták nekem, hogy *ők* ezt megtehetik, mert *ők* vannak hatalmon... És ezután hamarosan felismertem, hogyan csúszik ki a talaj a lábunk alól, hogy nem vagyunk már szabadok. Engedelmeskednünk kell *azoknak*. Éppen az én apámnak kell engedelmeskednie tolvajoknak!

Láttam, hogy rejtegeti a kétségbeesését, míg anyám nyíltan kimutatta: ő nem tudott megállni a viharban. Kezdte elvesztetni az önkontrollját, rettegett a bizonytalan jövőtől, és újra meg újra feljajdult:

– El fogjuk veszíteni az otthonunkat! Másodszor fogjuk elveszíteni az otthonunkat!

Szegény anyám! Úgy érezte, hogy első költözésünk saját városából, Szabadkáról Békéscsabára volt az első alkalom, amikor elveszítette az otthonát. De én tudtam, hogy ez nem így volt. Amint apám világosan megmagyarázta, a gazda-

sági válságban sok embernek kellett egyik helyről a másikra költöznie, hogy megélhessen. Így költöztek az én szüleim is, Szabadkát elhagyva Békéscsabán telepedtek meg. Bár anyám így elszakadt családjától, nem különböztették meg, nem érte megaláztatás, nem vették el a javait, és nem űzték ki a szülőhazájából. Szüleim szabad akaratukból költöztek.

Valamikor 1941 nyarának elején így fogalmaztam meg a különbséget:

– Mi nem vagyunk hontalanok – mondtam Ivánnak –, Hanna az...

Szüleim hamarosan elhatározták, hogy Békéscsabáról Budapestre költöznek, ahol apámnak, szerencsére, volt esélye új élet megteremtésére. Aki a korszak politikai fejleményeit figyelte, elveszthette ugyan minden derűlátását, de szüleim – legalábbis akkor – remélték, hogy legalább egy ideig biztonságban lesznek, legalábbis anyagilag.

Múlt és jelen

Amikor életemnek ezt a szakaszát felidézem, arra emlékszem: anyám hirtelen szükségét érezte, hogy beszéljen nekem az életéről és a családjáról. Ezekről tudnom kell – emelte rám könnyes szemét –, mert senki nem tudhatja, mit hoz a jövő. Ismernem kell a múltat, hogy beszélhessek gyermekeimnek Szabadkáról, a városról, ahonnan származott és az ő rokonairól. De miért mondta ezt? Miért kellene az én gyermekeimnek *emlékezni* az ő családjára? Talán nem ismernék őket? Világos volt, hogy anyám nem biztos ebben.

Ma megértem kétségbeesését. Mindenekelőtt magányos volt Békéscsabán. Új környezetben élt, távol a családtól és barátaitól. Tudatában volt felelősségének két gyermekéért, a férjéért és egész új életéért, nem tudta kezelni a fenyegetést, amelyet a Birodalom terjeszkedése és a magyar szélsőjobb jelentett. Míg apám látszatra szinte mindig erős marad, anyám erre nem volt képes. Nem tudott megbirkózni a növekvő antiszemizmussal, amely a magyar élet minden területére kiterjedt, sem pedig a városban keringő borzongató rémhírekkel a zsidók ellen elkövetett német atrocitásokról. Anyám félt, állandó rettegésben élt, nem volt eszköze ahhoz, hogy elnyomja magában a veszély érze-

tét. Gyakran sírt, amikor megcsókolt, szorította a kezemet, vagy kétségbeesetten átölelt. Sokat beszélt nekem a múltról. Nemcsak gyerekségéről, de a zsidók tömeges meggyilkolásáról, a pogromokról is Lengyelországban és Oroszországban, a századok során. Azt mondta, azok a gyilkosságok lényegében az új üldözésekhez kapcsolódnak, amelyekről naponta hallunk.

Időnként tombolt, más napokon csak sírt, kétségbeesetten. Mindaz, ami a múltban történt, megismétlődhet a jövőben. Megborzadtam, amikor ezt hallottam. De beszélt nekem a családjáról is a sötétedő téiben, majd a tavaszi délutánokon, kezemet szorosan a magáéba zárva. Úgy hiszem, 1941-ben volt amikor elmondta nekem ezeket a történeteket. Figyeltem, nagyon szerettem hallgatni. Beszélt nekem a nagymamáról, aki 56 éves korában halt meg, s akit anyám mindörökké gyászolt, és a nagyapáról, a magas, elegáns, fehér hajú és kék szemű választékos úriemberről – őt imádta. Beszélt a bátyjáról, Imre bácsiról, aki gyógyszerész volt, akárcsak nagyapám, és Cicusról, Imre feleségéről, aki a másik gyógyszerész volt a családban. A párnak két gyermeke volt, Éva és Gyurika, és anyám mindkettőjükre nagyon büszke volt. Hol megható és vidám történeteket mesélt három lánytestvéréről: Anniról a vörös hajú, zöld szemű, szeplős lányról, aki betéve tudta a mítoszokat és legendákat, akárcsak a magyar költészet javát: hol a szőke, kék szemű, nagyon intelligens Böskéről, ő volt a negyedik gyógyszerész a családban, ő Kornél József fogorvoshoz ment feleségül. Fiuk, a szőke, pufók Laci anyám kedven-

ce volt. Harmadik lánytestvérének, Ilának hollófekete haja volt, hozzá nagy barna szemek és kreol bőr. Frank Sándor ügyvéd vette el, és az új család Magyarországra költözött. Ila kiváló cimbalomjátékos is volt, de felhagyott vele, miután megkapta diplomáját a Liszt Ferenc Zeneakadémián. Később elgondolkodtatott: miért nem mondta el anyám, milyen okból hagyott fel testvére a muzsikával? Én pedig nem kérdeztem.

Naponta kíváncsian vártam új történeteit nagynénikről, nagybácsikról, unokatestvérekről, és nagyon élveztem, amit hallottam. S amint néztem nagy, szürkészöld szemét, gyönyörűen formált, sötétszőke haj keretezte nemes arcát, láttam, hogyan küzd szüntelenül, hogy visszatartsa a könnyeit. Annyira hiányoztak neki a rokonok. E szálak ellenére – vagy talán éppen ezek miatt – voltak a családjában mélyen rejtőző feszültségek is. Anyámnak, Margitnak, kivételesen szép, lágyan zengő alt hangja volt. Nemcsak hosszú évekig készült operai pályafutásra, de ösztöndíjat is kapott a budapesti Operaháztól. Ami azt jelentette: megtette az első lépést, amely abban az időben szükséges volt egy fiatal magyar énekes pályafutásának elindulásához. Ám nagyapám, ez a régi vágású úriember, aki kicsiny, 19. századi zsidó közösségben nőtt fel, nem értett egyet azzal, hogy lánya operaénekesnő legyen. Úgy érezte, hogy ha gyermeke – amennyiben kiválasztják – egyedül Budapestre költözik, és ott művészek, énekesek környezetében él és dolgozik, ez pusztító lehet a bájos, érzékeny és sérülékeny lány élete és jövője számára, hiszen, amint vélte, „kimondhatatlan

veszélyeknek” tenné ki. Anyámtól hallhattam, hogy apjának nem volt nehéz dolga vele: a lány valóban nem volt felkészülve arra, hogy külön éljen a papától és a család többi tagjától, apja és a rokonok egyetértése nélkül az elválás elviselhetetlenül nehéz lett volna számára. Így visszautasította az ösztöndíjat, és Szabadkán maradt, holott nem ő lett volna az első a családban, aki elmegy és óriási sikert arat a zene területén. Nagybátyja, Adorján Jenő évekkel korábban Európa-szerte fellépett, majd a düsseldorfi opera zenekarának első hegedűse lett. Unokatestvére, Fenyves Gábor is elhagyta az otthont és a családot, dirigensként és zongoraművészként működött Minneapolisban, az Egyesült Államokban. Igaz, ők férfiak voltak: nemcsak megengedték nekik, bátorították is őket, hogy legyenek függetlenek – míg a nőket nem. És anyámnak sem ereje, sem akarata nem volt, hogy áttörje a korlátokat.

Sajnálta-e valaha döntését, hogy visszafordult a budapesti Operaház ajtajától? Bizonyára, de soha nem hibáztatta döntéséért sem apját, sem a többi családtagot. Keserűen zokogott, amikor először mondta el nekem ezt a történetet Békéscsabán, majd 1964-ben, a texasi Dallasban, amikor utoljára említette. Szívfájdalma ellenére a zene továbbra is a legnagyobb örömforrása volt. Naponta énekelte Schubert, Schumann és Brahms dalait, magyar népdalokat és operáriákat. Hangja lágy és hajlékony volt, és ő tanított meg arra, hogyan tudjuk éneklésre bírni a zongorát.

Apámmal 1928-ban Budapesten kötött házasságot. A pár Szabadkára költözött, ahol nagyon boldogan éltek,

apám jól beilleszkedett felesége családjába. Szerették, és ő keményen dolgozott nagyapám gyógyszer-tárában. Egy idő után azután szüleim úgy határoztak, hogy visszaköltöznek Magyarországra.

Ami anyám Szabadkán nőtt fel, szerette ezt a várost, ahol nagyapám az 1900-as évek elején sikeres egzisztenciát teremtet. Szabadka magyar várost Suboticának nevezték át, amikor Jugoszláviához csatolták az első világháború után, és a versailles-i békeszerződések alapján újrarajzolták az európai határokat. Új formát kapott Németország, és a trianoni békeszerződés véget vetett az Osztrák–Magyar Monarchiának, egyúttal idegen uralom alá került több mint 3 millió magyar. A változások okozta nyilvánvaló politikai feszültségek ellenére családjuk biztonságban, boldogan és elégedetten élt tovább Szabadkán, hallhattam újra és újra anyámtól. Apám jelenléte és a mi születésünk csak megerősítette ezt.

Amint azt csak sokkal később értettem meg: a múlt emlékezete politikai és kulturális értelemben egyaránt része maradt Magyarország közös tudatának. Nemcsak az első világháború halottainak százezrei, hanem az is, hogy elveszítették az ország területének kétharmadát, és lakosságának egyharmada külföldi kormányzat alá került. Az elemi iskolában már az első osztálytól minden egyes napon hallottunk arról, hogy a trianoni béke szétrombolta Nagy-Magyarországot. Hogy demonstráljuk, tudatában vagyunk annak, ami történt, amit a győztesek tettek velünk, hogy kinyilvánítsuk, milyen mélyen és kétségbeesetten remél-

jük, hogy egy napon igazságot tesznek, a zsidó iskolában is minden reggel ugyanúgy imádkoztunk ezekért a politikai változásokért, amint azt minden magyar iskolában tették. Azt a jelmondatot szavaltuk, amit az ország minden magyarja, minden hazafias összejevetelen:

„Hiszek egy Istenben,
Hiszek egy hazában,
Hiszek az isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában.
Amen.”

Még mielőtt elemibe kezdtem volna járni, szüleim megmagyarázták nekem, hogy ez az ima a magyar nép fájdalmának ad hangot, amelyet az igazságtalan trianoni békeszerződés okozott, és kifejezi reményét, hitét abban, hogy visszaállítják Magyarország ezeréves határait. Miközben anyám soha nem mulasztotta el, hogy a békeszerződés „szörnyű igazságtalanságáról” beszéljen, mindegyre hozzátette hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában nemcsak elhanyagolták, hanem időnként el is nyomták a román és a szláv kisebbséget. Anyám azonban nem engedte bírálni a monarchiát. Szabadkát hagyományosan magyar városként írta le, szerinte a világháborús győzők felelősek a helyzetért:

– Látnunk és éreznünk kell, ami történt: hazánkat, ezt az ezeréves országot szétrombolták. A közeli jövőben ezt jóvá kell tenni, és levenni rólunk a terhet, amelyet a szövetség-

gesek raktak ránk – hogy Magyarország felelős az első világháborúért.

Sokszor beszélt nekem erről az évek során, de nem hívta fel a figyelmemet az antiszemita szélsőjobboldali pártok érvelésére, miszerint ez a szerződés csak azért születhetett meg, mert a zsidók elárulták Magyarországot. Hasonlóan ahhoz az állításhoz, amit a német nép hallhatott, hogy hőiesen harcoló katonáikat „hátra szúrták”. Az iskolában újra meg újra hallottam a történelemórakon: Magyarország a kegyetlen trianoni békeszerződés következtében szenvedésre van ítélve.

Közismert tény, hogy a legtöbb magyar zsidó mindenekelőtt magyar hazafi volt. Jóllehet a trianoni szerződés okozta politikai válság évtizedekig nem csillapodott, a legtöbb család magánéletében megkísérelt alkalmazkodni az új körülményekhez. Élték az életüket, gondoskodtak szeretteikről, keményen dolgoztak és takarékoskodtak. Szüleim a szabadkai nagy házban, anyám kiterjedt családjának otthonában két gyermekükkel boldogok voltak, biztonságban, kényelmesen éltek. Ám amikor a '30-as évek elején a világválság sorra sújtotta az országokat, összeomlott a jugoszláv gazdaság is. Amint anyámtól hallottam, ő és apám évekig attól félték, hogy zárolhatják a jugoszláviai bankokban lévő külföldi számlákat, és így elveszítik megtakarított pénzüket. Egy idő után szükségesnek tartották, hogy visszavigyék bankszámlájukat Magyarországra, remélve, hogy a pénzt magyar gyógyszerárba fektethetik, így az infláció nem fogja tovább csökkenteni a tőkét. Találtak

is egy eladó patikát, készpénzben fizettek érte, és Békéscsabára költöztünk. A történet e pontjánál, akárhányszor anyám idáig jutott, keserűen sírni kezdett. Semmi kétség, hogy Szabadkáról való elköltözése azt jelentette: feladja a családját, az otthonát és a biztonságát. El kellett szakadnia apjától és a többi rokontól, s ez mindörökre fájó, mély sebet ütött rajta.

Félbeszakadt álom

Az új, békéscsabai patika egészen jól ment, bár nem olyan jól, mint ahogy mehetett volna, és nem annyira, mint amennyire szüleim remélték.

– Mit tehetek? – kérdezte apám anyámat egyszer. Azt hitték, kinn vagyok, de én az asztal alatt rejtőztem. Apám arca sápadt volt, szeme könnytől csillogott, de tudta erre a kérdésre nincs válasz.

– Az igazság az, hogy ezt a patikát, amelyet annyira szeretek, nem ajánlják a betegeknek sem a keresztény magánorvosok, sem pedig a kórházi orvosok...

Évekig tartott persze, amíg meg tudtam érteni ennek az okát. Apám elbűvölő, szívélyes, igen intelligens ember volt, nemcsak mi imádtuk, hanem mindenki más, aki megismerte. Ráadásul kitűnő üzletember is volt, és igen tehetséges vegyész, jelentős kutatásokat végzett, több hatékony gyógyszerrel talált fel és készített. Ám személyes vonzereje, briliáns intellektusa és szakmai kitűnősége ellenére nem szállhatott szembe a zsidók ellen Magyarországon a '30-as évek közepén kibontakozó bojkottal. Az antiszemitizmusnak óriási erőforrásai voltak a múltban, amint azt például a tiszaszlári vérvád-per mutatta: a 19. század végén azzal

vádolták a zsidókat, hogy egy keresztény lány vérét itták... Ez a mítoszokra épült erős érzelem nem tűnt el maradéktalanul az ország gyors modernizálásának éveiben, az első világháború után a kommunista hatalomátvétel és a Trianon keltette indulatok közepette kész volt ismét kirobbanni. Amint szüleim megfigyelhették, a veszített háború és az összeomló gazdaság nyomása alatt erősebbek lettek a zsidóellenes indulatok, és vegyültek a radikális jobboldal fajüldöző propagandájával. A zsidókat tették felelőssé az elvesztett háborúért, akár csak a bolsevik forradalomért és a magyar kommunista kormányért – párhuzamosan terjesztve a rémmeséket a zsidóknak a háborúban szerzett „profitjáról” és a zsidó „fináncióke” növekedéséről. Míg az 1922–28 közötti, viszonylag stabil esztendőben a zsidóellenesség visszafogottabb volt, a gazdasági világválság idején ismét fellángolt.

Ez alatt az új, katasztrofális nyomás alatt születtek újjá a régi zsidóellenes érzelmek Magyarországon – hallhattam apámtól. Ahányszor erről beszélt, arcára kiült a szégyen és az aggodalom. Igyekezett „tárgyilagos” lenni, de arcán láttam a kétségbeesést.

Éhezés, bizonytalanság, félelem, gyűlölet. Az emberek kétségbe voltak esve. Egyre hosszabbodtak a sorok az utcákon élelmiszerért és tüzelőért, ezzel együtt nőtt az ellenségesség a „külföldiek” ellen, akik „a háborút okozták” és „behozták a kommunizmust Magyarországra”. Érvénybe lépett a hírhedt numerus clausus, amely 5 százalékban korlátozta a zsidó diákok számát az ország egyetemein.

Hosszú éveknek kellett eltelnie, amíg elmondhatta nekem, mit jelentett ez a „növekvő ellenségesség” a mi számunkra. A korszakról később olvasott könyvekből értettem meg, hogy a Horthy vezette jobboldali hadsereg 5-6 ezer zsidót ölt meg az 1919-es ellenforradalomban azzal a váddal, hogy részt vettek a kommunista uralomban. E vérfürdő mellett zsidó diákok százait verték, nyomorították meg a magyar egyetemeken. A diákok egyike, akiket megtámadtak, apám volt, aki 1918 őszén éppen hazatért a háborúból, miután majdnem belehalt fejsérülésébe. Egy évvel később beiratkozott a budapesti egyetemre, ahol egy vegyészeti laboratóriumi óra után az Ébredő Magyarok szélsőjobboldali antiszemita szervezet tagjaiból álló csőcselék megtámadta. A meredek kőlépcsőkön letaszították az egyetem épületéből az utcára, úgy hogy közben neki-neki verődött a feje a köveknek. Vértócsában hagyták a járdán, néhány barátja mentette meg az életét, amikor a közeli kórházba vitték.

Egy idő után ezek a támadások elültek, és az ország kezdett magához térni a háborúból. Ám jött a gazdasági világválság, és Magyarország – akár csak abban az időben számos más európai ország – a gazdasági összeomlás peremére került. Az akkori miniszterelnök, Gömbös Gyula alatt azonban, a Harmadik Birodalommal együttműködve, lassan felemelkedett az ország. Gömbös volt az első külföldi kormányfő, aki 1933 júniusában meglátogatta Hitlert, és a miniszterelnöknek kulcsszerepe volt a Magyarország és a Birodalom közötti virágzó kapcsolatok kiépítésében. A magyar gazdaság ebben a folyamatban jelentősen meg-

erősödött – ugyanakkor az antiszemitizmus még hevesebb lett az országban. Amint apámtól mindegyre hallhattam, jelentős volt a németbarát kormány kapcsolata az ország közép- és felső osztályával, amelyeket a „keresztény üzleti tevékenység” fejlesztésére szólítottak fel. A legtöbben összefogtak a kormánnyal és a radikális jobboldali pártokkal, hogy csökkentsék „a zsidó jelenlétet és a zsidó befolyást” a gazdaságban. Innen származott szüleim kétségbeesése, hogy csökken a vevők száma a patikában. Máig fel tudom idézni amint barátaink, ismerőseink suttogva tájékoztatják apámat arról, miket hallottak a város „vezető orvosaitól és gyógyszerészeitől”, akik apámat egyfajta Shylockként emlegetik, mondván, hogy „az ilyenek nem szabadna megengedni, hogy patikája legyen...”

Apámra pillantottam. A konyhában állt leszegett szemmel és arca ugyanazt a megaláztatást tükrözte, mint amikor először beszélt nekem az egyetemen történelekről, arról, hogyan verték meg diáktársai. Függetlenül attól, hogy mit érzett, a keresztény orvosok nem változtatták meg véleményüket. Bár apámat a zsidó közösségben és azon kívül is sokan szerették, nagyra értékelték, s patikája némi sikert is el tudott könyvelni, mint hivatásos szakembert túlnyomórészt ignorálta és nyíltan szabotálta Békéscsaba legtöbb orvosa.

Jóllehet nem keresett olyan jól, mint a „keresztény gyógyszerészek” (ezt a kifejezést használták az emberek, magyar vonatkozásban a két háború között ez azt jelentette, hogy az illetők nem zsidók), elég jövedelme volt ahhoz,

hogy fedezze családjá szerény szükségleteit. Az emberiség jövőjét illetően mélységesen derűlátó volt – legalábbis ezt mondta – annak ellenére, hogy minden jel arra mutatott, kiveszett a világból a józan ész. Gyakran beszélt arról, hogyan fog az európai gazdaság a nagy válság után helyreállni. Úgy gondolta, hogy amikor ez bekövetkezik, a fellendülésnek Magyarország is részese lesz, és hite szerint akkor az országnak már nem lesz szüksége a Birodalomra, így jelentősen javulhat a hazai politikai és társadalmi helyzet. Ám még akkor is, amikor a jobb élet reményéről, a felvilágosultabb, humánusabb jövőről beszélt, éreztem, hogy hite nem tudja felvenni a versenyt a németektől való szörnyű félelmével. Csak később értettem meg ezt az ellentmondást: rettegett, ugyanakkor szilárdan a maga ura volt, és erősen akarta, hogy túlélje a veszélyt. Amint a háború után bevallotta nekem, 1944-ig ellentmondásos tudattal élt. Miközben hitt abban, hogy a háborús fenyegetés, az erőszak egy napon nem fogja már befolyásolni a politika alakulását, ugyanakkor rendkívül aggasztották a Birodalomból érkező hírek, azokat közvetlen fenyegetésnek érezte. Már 1934-ben mérlegelte, hogy apját és rokonait hátrahagyva az Egyesült Államokba emigrál, ahonnan kitűnő ajánlatot kapott egy gyógyszerészeti cégtől. Ha oda költöznék, mondta nekem sokkal később, nagyon jól élhettünk volna, és végre „mint zsidók felemelt, nem pedig lehorgasztott fejfel”. Miután azonban anyám soha nem volt hajlandó akár csak megfontolni is, hogy otthagyja azt a kontinenst, ahol apja és a család többi tagja élt, apám halogatta a kivándor-

lásért tett komoly lépéseket, amíg azután – hiába bánta – túl késő lett.

A Magyarország és a Harmadik Birodalom közötti gazdasági-politikai partnerség a '30-as évek közepén behatódott, és a magyar szélsőjobb népszerűsége nőtt. Az első zsidótörvény 1938. májusi kihirdetésével állandó lett a zsidóellenes agitáció a politika színpadán. Az első zsidótörvényt 1939 májusában hamarosan, követte a második. Az utóbbi tartalmazta a döntést, hogy a zsidók számára kiadott patikaengedélyek számát csökkenteni kell. Végül az 1941 nyarán elfogadott harmadik zsidótörvénnyel apám patikája tehertétel lett, és úgy döntött, hogy eladja. Valójában öccse, Pali győzte meg arról, hogy ezt kell tennie. A harmincnégy éves ügyvéd fényes, sötétbarna szemével és szabályos, intelligens arcával a Békéscsaba közeli Békésen élt. Szüleim kezdetben hallani sem akartak eladásról. Pali fokozatosan, állhatatosan hozta szóba a kérdést, és meggyőzte először apámat, aztán anyámat a zsidótörvények realitásáról, figyelmeztetve őket, mi várható még a jövőben.

– Miért adnám el? – kérdezte apám felháborodottan. – Végül is elfelejtetted, hogy ezüst vitézségi éremmel kitüntett hadnagya voltam az első világháborúnak? Nem tudtad, hogy mint ilyen mentes vagyok mindenfajta zsidóellenes intézkedés alól?

Am, amint kiderült, nem sokáig volt kivételezett. Pali sürgetésére szüleim kezdtek szembenézni a veszéllyel, és elhatározták, hogy költöznek. Szerencsére a patikát két héten belül sikerült eladniuk. Értékének csak a feléért ugyan,

de ez is jó ár volt egy zsidó patikáért – és 1941 augusztusának utolsó napjaiban megérkeztünk Budapestre. Szüleim maradék pénzüket egy kerékpárüzletbe fektették, amelyet apám gyerekkori barátjával, Lajossal indított. Zsidók már nem nyithattak új üzletet, ám Lajosra ezek az intézkedések nem vonatkoztak, mert arany vitézségi éremmel kitüntett tisztként tért haza a háborúból. Apám „csendestársa” lett, azzal, hogy a hasznon osztoznak. Az üzlet jól működött 1944. március 19-ig, a német megszállásig, amikor is a magyar állam hivatalosan kisajátította, és a bolt raktárát kifosztották.

Az hogy szegény Pali előre tudta, látta bátyja jövőjét, nem segített neki abban, hogy lássa a magáét: meggyilkolták. Nem kétséges azonban, hogy ő mentette meg az életünket. Azzal, hogy 1941 augusztusában Budapestre költöztünk, elkerültük, hogy 1944 kora nyarán kiűzzenek és deportáljanak. Békéscsaba teljes zsidó közösségét, a város minden egyes zsidó polgárát, beleértve barátainkat és osztálytársaimat, Auschwitz-Birkenauban ölték meg.

5. fejezet

A politika hatalma

– Éljen Magyarország! Éljen, éljen, éljen!

Iván magánkívül rohant a konyhába, amikor meghalotta, hogy a magyar csapatok megérkeztek a Délvidékre. A bevonulás 1941 áprilisában volt. A magyar zsidók addigra már elszenvedték a két kemény, rendkívül megkülönböztető zsidótörvény súlyos következményeit, ismerték a mind szorosabb kapcsolatot országuk és a Harmadik Birodalom között, nemkülönben a németek által az európai zsidók ellen elkövetett szörnyűségeket. Ennek dacára a magyar zsidók legtöbbször mégis lelkes hazafi maradt, emberek, akiket foglalkoztatott az igazságtalan béke, amely 1920-ban szétrombolta drága hazájukat. Így azután a legtöbbjük – bennünket is beleértve – részese volt az általános örömujjongásnak afelett, hogy Hitler visszaadta a Délvidéket Magyarországnak, közte Szabadkát, ahol Iván és én születtünk, és ahol anyánk addigi élete nagyobb részét töltötte. A magyarok, beleértve természetesen a magyar zsidókat, úgy érezték, hogy e terület visszatérésével nagy igazságtalanságot sikerült orvosolni. Nem emlékszem már arra, hogyan reagáltak szüleim e változásokra, de az megmaradt, hogy Iván gratuláló levelet írt nagyapánknak Szabadkára,

kifejezve csodálatát a magyar hadsereg iránt. Azt írta: szeretne ott lenni és virágokat szórni a magyar katonák elé, amikor azok a Bácskában menetelnek. A magyarság, együtt a zsidó közösséggel, beleértve engem és osztálytársaimat a zsidó elemi iskolában, napokig lelkesen ünnepelte a magyar álmom teljesülését, Magyarország „feltámadását”.

Hamarosan kiderült persze, hogy nagy árat kellett fizetnünk a németek nagyvonalúságáért, és hogy a „feltámadt” Magyarország nem hozott sem egységet, sem felszabadítást, sem szabadságot mindenkinek. Legalábbis nem a zsidóknak. 1941 júniusának utolsó hetében anyám és én ellátogattunk Szabadkára, Iván és apám nélkül, akinek a patikában kellett maradnia. Nem vakációra mentünk, hanem azért, hogy nagyapánkkal legyünk, aki agyvérzést kapott, miután patikáját kisajátította a magyar állam. Anyám a vonaton figyelmeztetett: nagyapa olyan beteg lehet, hogy talán nem is ismer meg minket azonnal. Szokatlan volt úgy érkezni Szabadkára, hogy senki nem vár bennünket az állomáson. Taxival mentünk nagyapa házához.

– Jaj, Istenem! – kiáltottam fel, amikor megpillantottam az ágyban. Ő, felismerve bennünket, sírni kezdett. Erre nem voltam felkészülve. Borotvátlan és sápadt volt, tekintetét a mennyezetre szegezte, mindig ápolt fehér haja izzadtan tapadt a homlokához. Úgy megöregedett, hogy nem lehetett felismerni.

– Pszt! – csitított bennünket Anni nagynéném. Arca átetszően sápadt volt, kezei reszkettek, amint székéből nagyapát figyelte. Nagynéném nem bírta felállni, hogy megcsó-

koljon bennünket, csak integetett, amikor megérkeztünk, és könnyek gördültek le az arcán. Sírt a többi családtag is.

– Nagypa nagyon, nagyon beteg – súgta anyám. Megsimogatta a hajamat, majd hozzátette:

– Elveszítette a működési engedélyét, a patikáját. Egyszerűen elvették tőle. Immáron maradéktalanul megértettem a „kisajátítás” szó jelentését. Ami történt, közvetlen következménye volt a német–magyar megállapodásnak, amely visszaadta Magyarország egyes, 1920-ban Jugoszláviához csatolt területeit. Ez volt a „jutalom” az ország részvételeért a Jugoszlávia elleni hadműveletekben. Ilyenformán Subotica ismét magyar város, Szabadka lett, ahol a magyar törvények voltak érvényesek – köztük természetesen a két zsidótörvény rendszabályai, amelyek a közigazgatás átvételével azonnal érvénybe is léptek. Következésképp a zsidókat kitették a közszolgálatból, és legtöbbjük elvesztette a vállalkozását.

A változások nagy zűrzavart és kétségbeesést hoztak a zsidó közösségben. A „trianoni Magyarország” zsidóinak valamivel több ideje volt az alkalmazkodásra, míg a déliek mindössze néhány hónap alatt váltak páriává. Rokonainktól és szüleink barátaitól megtudtuk, néhány jugoszláviai magyar zsidó öngyilkos lett. Mások Budapestre költöztek, néhányan megpróbáltak más országokba menekülni. A legtöbbjük azonban maradt és elszegényedett, akárcsak az ország többi zsidója. 1944 tavaszán azután döntően megváltozott státuszuk és jövőjük: gettókba kerültek és Auschwitzba deportálták őket.

Nagypám ebben a viharban nem tudott megbirkózni a fizikai és érzelmi csapásokkal, amelyeket el kellett szenvednie. Nyolcvanéves volt, amikor kidobták a patikából, amelyet csaknem ötven éven át működtetett, megfosztották a munkájától, a teljesítményeitől, a büszkeségétől – úgy érezte, élete végéhez érkezett. Szívfájdító volt látni, hogyan sír kétségbeesésében.

Anyám úgy döntött, egy ideig Szabadkán marad abban a reményben, hogy segíthet apjának elhatározni, mitévő legyen. Megpróbálta meggyőzni, költözzék Budapestre, ne maradjon Szabadkán, ahol minden nap, amint a város központja felé sétál, látnia kell „kisajátított” patikáját. Kétség nem fér hozzá ugyanis, hogy patikája szerves része volt Szabadka főterének, ahol „Nagy-Magyarország” egyik legszébb, majolikával díszített városháza állt. Budapest semleges terület volt számára, ahol nincsenek emlékei, amelyek a múltat idéznék. Miután mi a következő hetekben készültünk felköltözni, anyám úgy gondolta: valamennyien együtt lehetnénk, járhatnánk színházba, hangversenyre, nagyokat sétálhatnánk, és sokat láthatnánk egymást. Részletesen megvitatta a kérdést, anyám és rokonai egyetértettek abban, hogy nagypa vegyen egy budapesti házat és költözzék oda legidősebb lányával, anyám nővérével, Annival, aki Szabadkán is együtt lakott vele a családi házban, és örömmel kész volt követni apját a fővárosba.

Boldog voltam, amikor ezt hallottam! Hiszen szerettem nagypát, és Annit a világ legjobb, legkedvesebb emberének tartottam. Sajnáltam is, miután a csonttuberkulózis gye-

rekkora óta csípőjétől lefelé megbénította, és csak két bot-tal tudott járni. Állandó aggodalmaskodásától eltekintve nagylelkű, szellemes, bájos, intelligens, melegszívű, szeretetteljes ember volt. Soha nem ment férjhez, egész életében ott maradt apjával. Ugyanakkor szerette unokaöccseit és unokahúgait, így engem is. Felolvasott, játszott velem, és csaknem annyi gyönyörű tündérmesét tudott, mint Erzs. Élveztem, hogy vele lehetek, és alig vártam, hogy Budapest-re költözzenek. Amikor azután 1941 őszén megérkeztek, jelenlétüket egyfajta kárpótlásnak éreztem két elvesztett barátomért, Mártáért és Jutiért, akik Békéscsabán maradtak, miután mi a fővárosba költöztünk.

Mire 1941 augusztusában elhagytuk Szabadkát, nagypapa valamelyest felépült az agyvérzésből, és néhány hónappal később Annival Budapestre költöztek. Sok időt töltöttek velünk, és úgy tűnt, egészen jól tudnak alkalmazkodni az új környezethez. Bár Anni és anyám mindent megtettek, hogy feledtessék nagypapával a szörnyű élményeket, szabadkai patikája és otthona elvesztését, ebből a traumából nem tudott felépülni, és még a mi szeretetünk sem tudta megóvni a második agyvérzéstől. Bertalan nagypapa 1942 decemberében halt meg Budapesten. Szabadkán volt a temetése, és Anni nem akart a fővárosban maradni, visszaköltözött városába, ahol egész életét töltötte.

Visszakanyarodva a történetben: Magyarországon megváltozott a világ azokban a hetekben, amelyeket még Szabadkán töltöttünk. Békéscsabára érkezve apám várt bennünket a vasútállomáson. Le volt sújtva. Mint megtudtuk,

az elmúlt néhány napban Hanna és édesanyja, valamint néhány más zsidó Békéscsabáról és máshonnan eltűnt. „Külföldi zsidónak” nyilvánították őket, és táborokban gyűjtötték az ilyennek nyilvánított zsidók ezreit, ahogy apám a Zsidó Szövetség egyik tisztviselőjétől értesült. Apa nem tudta, mit jelent mindez. Később hallottuk barátainktól, hogy Hanna nagyszülei megkísérelték kivenni lányukat és unokájukat az eljárás hatálya alól, de nem sikerült. Nem számított, hogy Hanna anyja Magyarországon született, huszonnégy éves koráig ott élt, s hogy szülei magyarok, akik soha nem hagyták el az országot. Hanna Lengyelországban született, mivel anyja egy lengyelhez ment feleségül. Így „külföldi zsidónak” számítottak, és vitték őket a lágerbe, akárcsak a többieket.

Lefogásuk után több hónap telt el, mire szüleim megtudták, mi lett ezeknek az embereknek a sorsa. Apáék először elhitték és elfogadták (akárcsak a legtöbb magyar zsidó), hogy ezek az „idegenek” (akik közül sokan magyarok voltak, csak valamilyen okból nem tudtak magyar születési anyakönyvi kivonatot vagy lakbizonylatot felmutatni), összesen 16–18 ezer zsidó, „biztonságos táborokba” kerülnek, ahol a háború végéig maradhatnak. Ám azután 1941 késő őszén néhányan közülük visszatértek Magyarországra. Egyikük Békéscsabára, és azonnal világgossá vált, hol volt, s hogy aminek tanúja volt, nem egyezik azzal, amit ezeknek az embereknek a sorsáról mondtak. Mint a Csabára érkezett hírmondótól megtudtuk, az úgynevezett külföldi zsidókat nem vitték „biztonságos

táborokba". Éppen ellenkezőleg. Bevagonírozták őket Magyarországon, és „átszállították” a határon. Ott sok más zsidó között találták magukat, akiket hozzájuk hasonlóan átadtak a németeknek. Ezeket az embereket az ukrainai Kamenyec-Podolszkij környékére meneteltették, ahol az SS, a Wehrmacht katonái és segítőik, az ukrán milícia és egy magyar utászalakulat gépfegyverekkel tömegsírokba lőtte őket. Kevesen tudtak elmenekülni, legtöbbjüket megölték.

Istenem – szegény Hanna! Egyszer nem volt elég: másodszor is kivitték a „piactérre”, ám ezúttal nem menekült meg. A maroknyi zsidó közül, akiknek ez sikerült, egyesek halottnak tettették magukat, és éjszaka ki tudtak mászni a tömegsírokból. Néhányan a hideg, az éhség és a szörnyű körülmények ellenére is vissza tudtak jutni Magyarországra, és elmondták a közösségnek, mi történt. Amikor szüleim 1941 késő őszén megtudták az igazságot a „külföldi zsidókról”, mindent megtettek, ami erejüktől tellett, hogy előlem eltitkolják Hanna meggyilkolását. Sikerült is nekik, hiszen akkor már Budapesten éltünk, barátaink nem ismerték Hanna családját, s a legtöbben nem tudtak az „idegen zsidók” sorsáról sem. Szüleim akkor döntöttek el, hogy beszélnek nekem a mérsárlásról, amikor a felszabadulás után, 1945 telén az éhezés elől legyalogoltunk Budapestről Békéscsabára, mert attól féltek, valaki mástól hallok majd a történeteikről. Ám elhatározni egy dolog, cselekedni a másik: végül mégsem mondták meg. Később bevallották, nem voltak képesek erről beszélni velem.

1945 február végén – március elején néhány túlélő deportált visszatért Békéscsabára. Egyeseket közülük ismerünk. Jelen lévén a beszélgetéseken, amelyeket szüleimmel folytattak, megtudtam: közvetlenül Auschwitzba érkezésük után valamennyi barátomat megölték. Hanna azonban más kérdés volt számomra. Végül is annak idején azt hallottam, hogy a „külföldi zsidókat” „biztonságos táborokba” vitték – így 1945 telén és tavaszán vártam rá. Arra készültem, hogy majd bocsánatot kérek tőle, amiért kerültem, megmondom, milyen nagyon szeretem, mennyit tanultam tőle, és hogy örökre a legjobb barátja akarok maradni. Hetente többször elmentem a házhoz, ahol egykor az anyjával és a nagyszüleivel lakott, ám a nagyszülők deportálása után más emberek költöztek be oda, és nem tudtak semmit Hanna családjáról. Mégis, vártam rá. Hetek teltek el, hónapok. Visszaköltöztünk Budapestre, és én még mindig vártam rá.

Apám utóbb elmondta, hogy sok zsidó, amikor először hallott a „idegen zsidók” összefogásáról és bevagonírozásáról 1941 nyarán, hajlott a véleményre: a magyar kormány a külföldi zsidók kiadásával kénytelen volt áldozatot hozni, hogy megmenntesse a megmaradt magyar zsidó közösséget. Ám amint sokkal később megtudtam, a magyar kormány nem hozott semmiféle „áldozatot”. Az igazság éppen ennek az ellenkezője volt. A Belügyminisztériumnak alárendelt Külföldiek Ellenőrző Központi Hatóság javasolta és vitte végbe a „kiszállítást”. Más szóval: az „idegen zsidók”, köztük barátnőm, Hanna deportálása és megölése mögött magyar politikai döntés állt.

Erzsi

1941 kora nyarán, amikor megtudtam, hogy Budapestre költözünk, borzasztóan szomorú voltam. Békéscsabától elbúcsúzni annyit jelentett, hogy feladom két legjobb barátnőmet, Mártát és Jutit, és velük együtt otthagynom játékainkat, az egész életemet. És még valaki volt, akitől nem tudtam és nem akartam volna megválni, olyasvalaki, aki nélkül nem tudtam volna elképzelni az életemet. Ez az ember Erzsi volt. Huszonhárom éves, kicsi lány, vékony, világos barna hajú, szív alakú arca volt, zöld szeme, kerek ajka. A gyereklányunk volt és a játszótársunk – valójában a tündér a mi életünkben. Mivel Erzsi szülei Békéscsabán éltek, féltem, soha nem engedik velünk Budapestre. És ami még rosszabb: úgy gondoltam, ő nem akar majd semmi olyat tenni, amit szülei elleneznének.

Igazság szerint már kislányként, tizenhárom éves korában dolgozni küldték – kényszerűségből. Apja munkanélküli volt, és az anya alig tudta eltartani a családot. Amit a férfi alkalmi munkával, a felesége pedig mosónőként keresett, nem volt elég a családnak, így Erzsi segített be, akár csak a húga, Dóra. Ám Erzsi még tíz évvel később is úgy érezte, támogatnia kell őket, és mindig is segíteni fogja őket

minden erejével, szeretetével. Emlékszem, egy-egy éjszaka, miután meghallgattam tündérmeséinek egyikét, megváltozott hangon igaz történeteket kezdett nekem mesélni: az otthoni életükről, anyja félelmeiről, harcukról a szegénység, az éhezés, a szenvedés és a halál ellen. Megrettenve hallgattam a fájdalomnak ezeket a történeteit. Akkor már tudtam szüleim tervéről, a Budapestre költözésről, és gondoltam megkérdem Erzsit. Arcát figyelve tettem fel a kérdést: mit tenne, ha nekünk el kellene költöznünk? Sápadt arccal, tűnődve válaszolt; az ajkai alig mozdultak: természetesen, mondta, továbbra is pénzt küldene a szüleinek, és olyan gyakran meglátogatná őket, amennyire csak lehetséges. Bármilyen történjék, velünk jönne a világ végére is, mert soha nem tudna minket elhagyni, és nélkülünk élni. Nem is hagyott el bennünket.

Amikor Fajó Erzsébet dolgozni kezdett apám patikájában, éppen befejezte a hatodik osztályt, bizonyítványában egyes állt minden tárgyból. Röviddel azután, hogy májusban véget ért az iskolaév, szülei megmondták neki: nem mehet ősszel középiskolába, amint remélte, mert szükségük van rá, mint keresőre. Abban az időben a magyar állam csak hat osztályig követelte meg az iskolázást. Miután Erzsi befejezte utolsó évét, dolgoznia kellett.

A lány szülei Szlovákiából jöttek, de már régen Magyarországon éltek, akárcsak más, kisebbségekhez tartozó emberek milliói – egyesek évek vagy évtizedek, mások századok óta. Fajóéknak nyolc gyermekük volt. Apja kőművesként kezdett dolgozni Békéscsabán, de csak az első

világháború előtt kapott munkát építkezéseken, hiszen a háborúban teljesen leálltak az építési munkák az országban. Amint Erzsitől hallottam, apja és anyja bármilyen munkát elvállaltak, amihez csak jutottak: házakat takarítottak, mostak, raktárakban csomagoltak, főztek. Az első világháború, a rettenetes felfordulások, az éhezés és a munkanélküliség korszakában kezdett Fajó bácsi érdeklődni a szakszervezetek és a politika iránt, majd a háború után, amikor 1919-ben a kommunisták vették át a hatalmat, tagja is lett a kommunista pártnak, amelynek kormánya és uralma azonban rövid életű volt. A vezetés kudarcot vallott, és Horthy vezetése alatt győzött az ellenforradalom, a kommunistákat elkergették vagy megölték. Ráadásul Horthy új jogrendje mindenkit, aki csatlakozott a kommunistákhoz vagy rokonszenvezett velük, üldöztött. A jobboldalhoz húzó rendőrség, a hírhedten brutális csendőrség állandóan kémkedett, kutatott azok után, akik a kommün előtt vagy után rokonszenveztek a baloldallal, és üldözte őket. Amint apámtól és Erzsitől később hallhattam, kínoztak, kivégeztek, bebörtönöztek embereket: a rendszer biztosítani akarta, hogy mindazok, akik tagjai voltak a kommunista pártnak, soha többé ne kapjanak munkát. Fajó így maradt munkanélküli életének hátralévő részére, és – amint Erzsí bevallotta – egyre nehezebben kezelhetővé vált: inni kezdett, verte a gyerekeit és a feleségét, mindannyian félték tőle. Fajóné csak még keményebben dolgozott, mosott, takarította a házakat és az üzleteket, ám így sem tudta egyedül eltartani a családot. Két idősebb

lánya férjhez ment, gyermekeik születtek. A lányok remélték, de hiába, hogy jobb soruk lesz, mint szüleiknek. Magyarországon a két háború közötti időszakban nehéz volt az élet, emberek milliói éltek szegénységben. Erzsí öccse hatéves korában halt meg, bátyjával tetanuszfertőzés végzett, amelyet munkahelyén, egy malomban szerzett. Fajóék másik fia a Körösbe fulladt, míg a legfiatalabb apjához hasonlóan munkanélküli volt. Így aztán a két fiatalabb lányra, Erzsire és Dórára várt a feladat, hogy segítsenek eltartani magukat és családjukat.

Erzsit röviddel azután, hogy Békéscsabára érkeztünk, kézbesítőnek ajánlották szüleimnek a patikába. Néhány nappal munkába állása után megismerte bátyámat, a kisfiú Ivánt, és engem, aki alig egy hónapos voltam. Iván azonnal szerelembe esett vele, és semmiképp nem akart elválni a legjobb játszótárstól, akit valaha ismert: még azt sem akarta megengedni, hogy elmenjen hazulról. A fiú szenvedélyes követelőzésére szüleim hajlottak rá, hogy valamelyest rendezzék a helyzetet, és Erzsí a patika helyett naponta néhány órát velünk tölthessen, ám egy hét után Iván tiltakozott: hallani sem akart néhány óráról, azt követelte, hogy Erzsí egész nap legyen a játszótársa. A szüleim végül már nem ellenkeztek. Erzsí beköltözött, és a következő években velünk élt, mint egy testvér. Szegénységgel, veszekedésekkel, erőszakkal terhelt gyermekkorából hirtelen gyermekek és felnőttek tündérvilágába cseppent, ahol szerették, sőt, arra biztatták, legyen ismét gyerek. Rajzoltunk, felolvasott nekünk, énekelt, történeteket talált ki számunkra, együtt

teremtettünk drámai és komikus figurákat és meséket, amelyekkel körítettük őket. Barátunk és társunk lett, olyan szenvedéllyel, amely alakította az életünket. Imádtuk őt.

Boldogság ide vagy oda, az ötödik születésnapom előtt az a veszély fenyegetett, hogy az Erzsivel való idill hirtelen véget ér. Anyám, aki németül beszélő környezetben nőtt fel, és imádta a német művészetet, kultúrát, mint a legtöbb magyar zsidó, úgy érezte: elérkezett az idő, hogy mi is megtanuljunk németül, Hitler és a nácik ellenére bízott abban, hogy németül beszélni, a német irodalmat olvasni, német zenét hallgatni, német kultúrával venni körül magunkat érték. A rémtörténetek ellenére elhatározta, hogy német anyanyelvű gyereklányt vesz fel, és Erzsit visszaküldi a patikába. Én sírtam és sírtam, Iván rettenetesen dühös volt, és különböző bosszúterveket forralt. Az új gyereklány megérkezése előtti napon Iván ígéretet tett Erzsinek:

– Az új lánynak soha nem fogom megengedni, hogy bejöjjön a fürdőszobába, amikor zuhanyozok. Te pedig mindig láthatsz engem meztelenül, amikor csak akarod...

Erzsi megnyugtatta, hogy gyakran él majd a lehetőséggel.

Függetlenül attól, hogy az új gyereklány (Kamillának hívták) mit láthatott és mit nem, annyi biztos, hogy állta a tortúrát, amelynek Iván minden egyes napon kitette. Viselkedésétől felbátorodva azután én is megtagadtam Kamillának az engedelmességet, nem voltam hajlandó szót fogadni. Minden eszközt felhasználtunk, amire csak lehetőség volt. Kamilla csak két hónapig nyelte a keserű pirulákat, aztán elment.

Egy év alatt öt gyereklányunk volt, és néhány hét után mindegyikük kétségbeesve menekült. Ekkor azután szüleink feladták tervüket. Német nyelvoktatásunkat anyám vette át, Erzsi pedig visszatért a patikából a gyerekszobába, ahol velünk élt Békéscsabán, amíg 1941 kora őszen Budapestre nem költöztünk.

Opciók

Amint telt az idő, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az iskola elveszítette jelentőségét az életemben, és a zene lesz a leglényegesebb meghatározó tényező. Komolyan vettem a zongorázást, nyolcéves koromtól naponta két-három órát gyakoroltam, és mindig zenét hallgattam. Vasárnap délutánonként apám vonósnégyesével kamarazenéltünk – nagyon élveztük a muzsikálást, és egy idő után már elviselhetőnek látszott a Budapestre költözés gondolata. Nemcsak azért, mert már tudtam, hogy Erzs, Anni és nagypapa is ott élnek majd, hanem mert apám talált számomra zongoratanárt a fővárosban. A kor egyik legnagyobb magyar zongoristája volt: Faragó György, rendkívül vonzó fiatal férfi, hullámos szőke hajjal, kék szemmel, szépen formált arccal. Faragó néhány évvel korábban megnyerte az első díjat a luxemburgi nemzetközi zongoraversenyen. Gyakran hallgattuk a lemezeit, és amikor felutaztunk Budapestre, az ő koncertjeire is elmentünk.

Annak ellenére, hogy érdeklődésem immár túlterjedt Békéscsaba világán, nagyon nehéz volt búcsút mondani Mártának és Jutinak. Szörnyű ürességet éreztem nélkülük, és nem tudtam elképzelni, hogy bárki is pótolhatná őket,

hogy valaha elfeledhetném, ami összefűzött, vagy találhatnék bármilyen, a miénkkel összehasonlítható barátságot. Abban a reményben, hogy továbbra is szorosan kapcsolódunk egymáshoz, és folytatódik a barátság, elhatároztuk: rendszeresen meglátogatjuk majd egymást. Ám legjobb szándékaink ellenére már csak egyszer találkoztunk életünkben: amikor 1942 júliusában két hetet töltöttem Békéscsabán. 1943 nyarán nem találkoztunk, én a hegyekbe utaztam anyámmal, ők pedig rokonokat látogattak. Nem tudhattuk, hogy ez volt az utolsó lehetőségünk a találkozásra. 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, és ettől kezdve valamennyien csak azzal foglalkoztunk, hogy tudunk megmenekülni.

1941 augusztusában, szeptemberében természetesen még nem tudtuk, mi volt készülőben. Bár évek óta ismert volt Magyarországon a németek zsidóellenessége, a legtöbb ember nem ismerte fel a „végső megoldás” méreteit és elkerülhetetlenségét. Míg a zsidók, akárcsak a szüleim, érezték a közelgő katasztrófát, többnyire elnyomták aggodalmaikat. Jövőképüket az vezette (különösen apámét, főként, mielőtt nagybátyámat megölték a fronton), hogy éljenek, neveljék, táplálják, tanítsák és segítsék gyermekeiket, akiknek gondoskodó szülőkre volt szükségük.

Miután 1941 nyara végén mindhárman visszatértünk Szabadkáról, szüleink bentlakásos iskolába adtak bennünket Budapesten, ők pedig nekiláttak, hogy előkészítsék a költözködést. Remélték, hogy jó életet teremtenek számunkra a fővárosban, és most anyám is boldog volt. Tudva,

hogy nagyapám és Anni a közelünkben lesznek, örömmel várta budapesti életünket. Iván és én két héten belül megérkeztünk. Az Abonyi utca 10. szám alá költöztünk, szemben a zsidó gimnáziummal. Az utóbbi vöröstéglás épület volt, kiváló könyvtárral és elsőrangú tanári karral. Erzsí kis lakást vett ki magának Budán, közel a munkahelyéhez: abban a kerékpárüzletben kapott munkát, amelyet apám és barátja, Lajos nyitottak, így Erzsit csak vasárnaponként láttuk. Ez kemény volt, ám amikor eljött, olyan szenvedélyesen és boldogan játszottunk, mint Békéscsabán.

A keleti fronton alkalmazott brutális zsidóellenes bánásmódról szóló híresztelések nem apadtak el. Hallottunk a munkaszolgálatosok szenvedéséről, tudtunk apám több osztálytársának behívásáról és munkaszolgálatáról. Egy idő után azután az emberek arról kezdtek suttogni, hogy gyerekeket, férfiakat és nőket árkokba lőttek Ukrajnában. Megborzadtam. Budapest egyszerűen tele volt ezekkel a történetekkel, és akkor már nem tudtam elkerülni, hogy halljam őket, szüleim sem tudták eltitkolni előlem. 1942 januárjában–februárjában szörnyű hírek érkeztek Jugoszlávia magyarok megszállta részeiből. Először kiszaladtam a szobából, hogy ne halljam, de azután már nem volt menekülés: amikor csak két zsidó találkozott, erről folyt a szó. A vérfürdőt hamarosan „újvidéki mészárlásként” emlegették. S ez a vérengzés nem a németekhez fűződik. Magyar katonai és csendőregységek szervezeten legyilkolták zsidók és szerbek tömegét, egész családokat, benne a gyermekekkel és az öregekkel.

Hamarosan megismertük a részleteket is. Razziák többhetes sorozata után zsidó férfiak, nők és gyermekek százait, valamint kétezer szerbet kihajtottak a Duna és a Tisza partjára, ott levették velük a ruhájukat. A családok néha órákig álltak meztelenül a fagyos télben, mielőtt belelőtték őket a jégtáblákkal teli vízbe. Szüleim megrendültek. Hosszú évekig éltek ezen a vidéken, mindkettejüknek voltak barátai, ismerősei az áldozatok között, akiket aztán életük végéig gyászoltak. És voltak barátaik azok között is, akiket néhány hónappal később bíróság elé állítottak, és kommunista árulóként vagy a szövetségesek kémjeként elítéltek, majd Szabadkán kivégeztek. Ezek ártatlan emberek voltak, éppoly ártatlanok politikai összeesküvésben, mint bárki más – csak azért gyilkolták meg őket, mert zsidók voltak. Kétség nem fért hozzá, hogy a zsidók elleni hadviselés közelebb ért hozzánk, közvetlenül érinti életünket – nem lehetett tovább tagadni a veszélyt. A zsidónak számító fiatal férfiak kezdtek eltűnni. Egyre többet és többet hívtak be munkaszolgálatra, és kivítették őket az ukrán frontra, ahol legtöbbjüket meggyilkolták. Amint azt sokkal később megtudtam, az 50 ezer zsidó férfiból, akiket 1941–43 között behívtak, 42 ezren veszítették életüket. Nem bombáktól, aknáktól vagy akár saját csapataink tüzétől haltak meg, hanem attól a gyilkos bánásmódtól, amelyet a magyar katonai erők alkalmaztak, hiszen kínozták és éhezettették a besorozott zsidókat. Pali nagybátyám mellett apám jó néhány barátja, kollégája és komolyzene-partnere vonult be munkaszolgálatra, és egyikük sem tért vissza.

– Hogyhogy senki nem mentette meg őket? – kérdezte egyszer Erzsi, amikor fültanúja volt szüleim beszélgetésének a munkaszolgálatosok sorsáról a fronton.

– Ki mentette volna meg őket? – válaszoltam kérdéssel.

– Azt hiszen, én megtehettem volna... Egy pillanatra elállt a lélegzetem.

– Hogyan?

Nem válaszolt, gondolkozott.

Azon az éjszakán nagyon különös angyalokról álmodtam. Egyik kicsi, másik nagy, egyik szőke, másik barna vagy vörös, zöld vagy barna szemű, de mindegyikük Erzsi arcát viselte.

Pali

Véget ért az 1941-es év, beléptünk 1942-be. Naponta hallgattuk a BBC adásait. Iván és apám a térképen követték a hadi helyzet alakulását, és nagyon optimisták voltak.

– Kétség nem fér hozzá – mondta apám –, hogy az oroszok győznek a keleti fronton, és hogy az amerikaiak hamarosan partra szállnak Franciaországban vagy Olaszországban.

Máig hallom, amint anyám odasúgta Erzsinek:

– Lehet, hogy nem tart örökké? Hogy mindennek ellenére túléljük? Nem lesz még sokkal rosszabb, mielőtt jobbra fordulnak a dolgok?

Azután hirtelen olyan esemény rázkódtatta meg világunkat, amely mindörökre megbénította életünket: Palit behívták munkaszolgálatra a frontra.

1942 őszén apám megbetegedett. A dolog nem volt különösen veszélyes, csak vesegyulladásról volt szó, de egy ideig az ágyat kellett őriznie. Pali jött meglátogatni, négy órát utazott a vonattal Békésről Budapestre. Mindig aggódott apánkért, de most még gondterheltebbnek látszott, és ez nem volt véletlen. Amikor elvesztették anyjukat, apám tizenhat éves volt, Pali hét. Három évvel később bátyjuk

öngyilkos lett – az okát soha nem tudtuk meg. A tragédia, a halál élménye Palit és apámat gyermekként rendkívül közel hozta egymáshoz, és szerető fivérek maradtak egész életükben. Amikor elvégezte a jogot, Pali közel akart lenni apámhoz, így költözött Békésre, a Békéscsabától 10 kilométerre lévő városba, ott nyitotta meg ügyvédi irodáját. Sok időt töltöttek együtt, beszéltek könyvekről, politikáról és családról, kamarazenéltek, élvezték az életet és egymás társaságát. Pali legalább kétszer egy héten meglátogatott bennünket. Gyakran kivilágítottuk a ház minden szobáját – csak neki, hogy már messziről lássa, otthon vagyunk, várjuk.

Pali s apám imádták a nővérüket, Lulut is. Rendkívül intelligens nő volt, sötét haja volt, nagy barna szeme, és gyönyörű arca. Zongorista volt, Sopronban élt, és a testvérek mindig találtak rá alkalmat, hogy meglátogassák egymást. Azután Lulu férje, Béla késő harmincas éveiben egy elhanyagolt vesebetegségében váratlanul meghalt, felesége mellett két fiatal fiút hagyott hátra. Amikor nem sokkal később meghalt apai nagyapám is, a veszteség mélységesen megrázta Palit, és később még jobban aggódott apámért. Hallván, hogy beteg, kora reggel vonatra ült, hogy csak néhány órára is láthassa, mert még aznap haza akart utazni. Én délben találkoztam vele, amikor hazajöttem az iskolából, a karjaiba ugrottam, hiszen olyan régen nem láttam már!

– Maradj, kérlek! – könyörögtem neki.

Nem tud maradni, válaszolta tétova mosollyal. Csak azért jött, hogy rövid időre lássa apámat és bennünket.

Most, amikor tapasztalja, hogy minden rendben van, mennie kell, hogy befejezze a munkát, egy ügyfele számára a hét végére el kell készülnie.

– Isten veled, öregfiú – ölelte meg apámat –, remélem, hogy hamarosan újra látlak!

Soha többé nem látták egymást. Pali szürke csíkos nadrágjának zsebében ugyanis ott volt a halálos ítélete: a behívója. Amint felesége, Margit később elmondta, nem akarta megmondani apámnak, nem akart neki ártani, nem akarta felizgatni. Olyan döntés volt ez, amelyért neki és valamennyiünknek szörnyű árat kellett fizetnünk.

1942 októberét írtuk. Palinak, miután meglátogatta apámat, és hazautazott a vonattal, másnap reggel jelentkeznie kellett a behívón feltüntetett laktanyában, és tudta: onnan a frontra viszik majd. Amint sokkal később megtudtuk, felesége, Margit, miközben férje nálunk volt Budapesten, mosott, vasalt, csomagolt és süített, összekészítette férje hátizsákját az útra. A kilencedik hónapban volt és nagyon nehéz nap állt mögötte. Nemcsak azért, mert át kellett gondolnia az életét, amelyet most férje nélkül kell folytatnia, valószínűleg nagyon, nagyon hosszú ideig (nem tudta persze, hogy örökre), de azért is, mert meg kellett terveznie a közvetlen jövőt. Tudta, hogy házhoz járó ápolónőként teljes munkaidőben kell majd dolgoznia, csak így kereshet eleget kétéves kislánya, Magdi és a születendő Margit eltartásához. Jómódú családból származott, a család neve – tekintettel Magyarország félfedális rendszerére – lehetővé tette a família legtöbb tagja számára, hogy vezető kormány- és

katonai tisztségeket töltsenek be, ám Margit nemigen remélhetett tőlük segítséget: már így is kárhoztatták, amiért zsidóhoz ment feleségül. Bármennyire is tehetséges, intelligens, melegszívű asszony volt, a legtöbb keresztény magyar családban abban az időben egy zsidó nem szerepelt a kívánságlistán. Margit sokat vitatkozott anyjával és rokonai-val a házasságáról, s ezek után nem mert megkérni egyik befolyásos rokonát sem: segítsen módosítani Pali behívóját az egyik laktanya helyett egy másikba, a frontszolgálatból hazai szolgálatra. Ez az „illegális” segítség megállíthatta volna a halál gépezetét, amely szegény Palit a frontra lökte.

Este hét óra volt, amikor hazaérkezett. Másnap reggel öt-kor elhagyta házát, amelybe többé nem tért vissza. Két hét telt el, mire apám egészségi állapota valamit javult. Csak akkor kapta meg Pali búcsúlevelét, amelyet Margit végül el mert küldeni neki, csak akkor tudta meg tőle, hogy mi történt betegsége idején. Míg apám meggyógyult, Palinak kínzással és a halállal kellett szembenéznie. Apám tudta ezt, és megszakadt a szíve. Jól tájékozott, jó kapcsolatokkal rendelkező emberként tudatában volt, milyen brutális bánásmódnak teszik ki a munkaszolgálatosokat. Megpróbált mindenkit megmozgatni, akit csak ismert, megvesztegetett magas rangú, korrump katonatiszteket, és végül sikerült elérnie Pali leszerelését. Ám már túl késő volt: a leszereléséről szóló értesítés egy nappal azután érkezett rendeltetési helyére, hogy Palit „eltűntnek” nyilvánították.

Múltak az évek, és bár apám ismerte a munkaszolgálatosok sorsát, nem hagyott fel a kutatással, olyanokat keresett,

akik Pali munkaszolgálatos zászlóaljából túléltek a történeteket – társait és öreit egyaránt. A tartós kutatás mit sem hozott, csak fájdalmas, meddő találkozókat. Talált néhány korábbi kerettagot, akik hajlandók voltak beszélni, de csak egyvalakire bukkant a háború után, aki Pali zászlóaljából tért vissza, de ő nem tudott segíteni. Egy másik, akivel beszélt, tisztességes ember volt; nem Pali zászlóaljában szolgált, hanem egy másikban, ugyanabban a körzetben. Ő 1943 tavaszán tért vissza Magyarországra, és beszámolt apámnak arról a példátlan kegyetlenségről, amelynek a szerencsétlen munkaszolgálatosok a magyar hadseregben ki voltak téve. Nem adtak nekik enni, a rabszolgamunkásokat arra kényszerítették, hogy lapátolják a jég borította földet, kemény fizikai munkát kellett végezniük sárban, hóban, esőben. Öreik addig hajtották őket, amíg összeestek – sokan az út szélén végezték életüket. S ha nem haltak meg a kimerültségtől, az éhezéstől vagy betegségtől, akkor halálra fagytak, mert az orosz télben, ahol a hőmérséklet –40 fokra zuhan, csak rongyok voltak rajtuk. A szemtanú beszámolt apámnak a szüntelen kegyetlenkedésről is, amelynek a munkaszolgálatosok ki voltak téve. Így például az őrszemélyzet és a tisztek legkedveltebb „szórakozása” az volt, hogy órákig bukfenceztették áldozataikat, vagy arra kényszerítették őket, hogy másszanak fel magas fákra a jég borította erdőkben, s amikor elérik a fa csúcsát, „kukorékoljanak, mint a kakasok”. A beszámolót hallva szegény apám elájult.

Amikor aznap hazaértem az iskolából, anyám azzal fogadott, hogy apám alszik. Azután azt is elmondta, mit hallot-

tak a hajdani kerettagtól. Apám később is mindig zokogni kezdett, ahányszor csak Paliról beszéltünk, így megtanultuk, hogy ne említsük őt. Én pedig kezdtem minden éjjel felébredni, figyeltem a fénycsíkot az ajtó alatt, amely elválasztotta szobámat a könyvtárszobától, ahol apám aludt. Égett a lámpája, olvasott az ágyban. Egy nap észrevettem, hogy bármikor is feküdtem le, szobájában a lámpa mindig ég. Bizonyos időnek kellett eltelnie, míg megértettem, hogy egyáltalán nem tudott elaludni. Én is kezdtem fennmaradni éjjelente, olvasni az ágyban, zseblámpát használva a paplanom alatt. Látni akartam mikor aludt el, de nem tudtam elég soká fennmaradni ahhoz, hogy eltűnjön a fénycsík. Kezdték éjjelente különböző időközökben felébredni, de ez sem segített – a fény a szomszédban mindig égett. Egyszer, amikor beteg voltam, egyáltalán nem tudtam aludni. Figyelve a küszöböt, megértettem: tehetek bármit is, a fénycsík soha nem fog elhalványulni. Pali behívása és eltűnése után apám csak rövid szakaszokat aludt éjszakánként, egészen élete végéig. Pusztán elbóbiskolt vagy szendergett egy ideig.

Annak ellenére, hogy egyetlen kerettag sem tudott bármit mondani Pali esetleges túléléséről, a tény ellenére, hogy elolvasott minden könyvet, minden szemtanú-beszámolót a zsidó munkaszolgálatosok legyilkolásáról, apám még mindig reménykedett Pali csodálatos visszatérésében. Élete végéig kutatott emberek után, akik láthatták az öccsét, vagy akikkel Pali találkozhatott. Húsz évvel Pali „eltűnése” után, az 1960-as évek elején – anyám mesélte apám halála

után – még információt keresve falura utazott, hogy találkozzék egy korábbi kerettaggal, aki nem is Pali zászlóaljánál szolgált, de tőle sem tudott meg semmi újat. A '60-as évek közepén Iván találkozott valakivel, aki azt állította, hogy ismerte Palit. Ez az ember azt mondta: Pali megérte a felszabadulást, de lelőtték az oroszok, amikor néhány éhező társával tetten érték őket egy fűszerüzletben. A foglyok cukrot loptak...

Néha még ma is égve hagyom a lámpákat a texasi Dallasban, ahol élek, és egy lélegzetelállító pillanatban arra gondolok: Pali kijuthatott Amerikába, megtudta a címünket, és most úton van hozzánk, hogy meglátogasson. Látnia kell, hogy otthon vagyunk és várjuk.

*

Margit és gyermekei Békésen maradtak. Apám segített nekik, amennyire csak tudott, később, a magyarországi kommunista uralom legrosszabb szakaszában is, amikor alig volt ennivalónk. Pali tragédiája megváltoztatta az életünket, és megváltoztatta Erzsébet életét is.

– Szörnyű ez – mondta nekem nem sokkal a német megszállás után – , szörnyű, hogy senki nem segített neki!

Majd rövid gondolkodás után, hozzátette:

– Azt hiszem, ha én Békésen lettem volna, megmenthettem volna Palit...

– Valóban? – kérdeztem. – És hogyan?

– Nem tudom. Talán magammal vittem volna, és elrejtettem volna valahol...

9. fejezet

Vihar előtt

Már nem tudom, mikor gondoltam először öngyilkosságra, csak arra emlékszem, hogy egyre gyakrabban és gyakrabban merült fel bennem. És tudtam, hogy ez a gondolat egész természetesen jött. Ismertünk azokban az években egy családot, amelynek tagjai öngyilkosok lettek, szüleimnek is számos barátja volt, akik így tettek. Az öngyilkosság része lett a világnak, amelyben éltünk. Nem volt szokatlan sem a kétségbeesett helyzetben lévő magyarok, sem a magyar zsidók számára. Amint történészek gyakran rámutattak: Rudolf trónörökös és szeretője, Vetsera Mária kettős öngyilkossága után, a 19. század végén, aránytalanul sok magyar vetett véget életének, beleértve az ország legnagyobb 20. századi költőjét, József Attilát és miniszterelnökét, Teleki Pált. Apámnak két barátja volt, aki öngyilkos lett, és – amint már említettük – egy bátyja is önkézével vetett véget életének. Jóllehet abban az időben nem tudtam erről, volt egy általános nézet az öngyilkosságról: eszköz a szenvedésből való menekülésre – vagy pedig, mint Teleki esetében, eszköz arra, hogy az ember helyreállítsa becsületét.

Emlékeztem, hogy Hanna is azt mondta, szeretett volna öngyilkosságot elkövetni, ahelyett, hogy tovább éljen – apja

nélkül. Én, az apám arcába pillantva egyetértettem Hannával. Tudtam, hogy nem akarok nélküle élni. Amikor elképzeltem, Pali hogyan vonszolja magát a fagyban az ukrainai országutakon, csak azért, hogy aztán belelőjék egy árokba – vagy azt, hogy kínzóí meztelenül felmászatják egy fára, hogy ott kakasként kukorékoljon, azt gondoltam: jobb lett volna, ha öngyilkos lesz, mint hogy ennyit szenvedjen. Jobb lett volna meghalnia, mint hogy végül „hulladékként” végezze.

Úgy véltem: én inkább meghalnék. Szüleim, akikkel beszéltem erről, felháborodtak, amikor azt mondtam, megértem azokat, akik nem akarnak tovább szenvedni. Hevesen vitatkoztak velem, mondván: senki nem tudhatja, nem változik-e végül egy kilátástalan helyzet jóra – s hogy szörnyű dolog ilyen fájdalommal terhelni a családtagokat.

Ennél a pontnál felhagytam a vitával, de elhatároztam: ha olyan helyzetbe kerülök, hogy elválasztanak tőlük, megteszem. Sokat gondolkodtam erről a döntésről; egyszerre megnyugtató és nyugtalanító. Megnyugtató, mert azt ígérte, hogy így nem kell szüleim nélkül élnem, de nyugtalanító is, mert elviselhetetlenül nehéz kérdéseket vetett fel. Ha apámat nem ölik meg, hogy okozhatnék neki ekkora fájdalmat? Hogyan hagyhatnám egyedül? Vagy talán velem együtt akarna meghalni, és itt hagynánk mindenki mászt? Vajon anyám is meghalna velünk? És Iván?

– Talán – gondoltam –, valamennyiünknek öngyilkosságot kellene elkövetnünk. De hogyan?

Minderről természetesen nem beszélhettem senkivel. Ám amikor éjjel lefeküdtem, gyakran mérlegeltem: mikor

jön el a pillanat, amikor el kell menni? És hogyan tenném meg? Mit javasolnék a szüleimnek? A fegyverektől féltém, és persze nem ismertem senkit, akinek lett volna. Azt sem tudtam elképzelni, hogy kiugrom egy magas ház ablakából, amint azt apám néhány barátja tette. Ugyanakkor arra sem tudtam gondolni, hogy kinyitom a gáztűzhely csapját. Végül úgy határoztam: megtudom szüleimtől, hol tartják a ciánt, amelyet apám hozott haza a patikából, amikor ott hagytuk Békéscsabát. Tudtam, hogy náluk van – hallottam, amikor egymásnak említették, fültanúja voltam, amikor másokkal beszéltek erről. Nem tudtam pontosan felidézni, mit mondtak, de azt megértettem, hogy van mérgünk, amely a bevétel után egy-két percen belül kioltja az ember életét.

Miért hozták szüleim haza ezt a mérget? Talán azért, mert ők is mérlegelik az öngyilkosságot? Sohasem tudtam meg. Akárhogyan is, elhatároztam, hogy beszélek velük, elmondom nekik mit gondolok, és javaslom: haljunk meg valamennyien együtt. Jobban éreztem magam, nem kínozott már a félelem a tőlük való elválástól. Azután – nem tudom miért és hogyan –, hónapokra elfeledkeztem a tervemről.

*

Amint tudjuk, 1943-ra a legtöbb európai zsidót megölték a haláltáborokban, vagy a tömeges kivégzések során. Magyarországon azonban a zsidók elleni írtóhadjárat még nem bontakozott ki teljességében, a magyar zsidók még Auschwitzról sem tudtak. Figyelve a félfasiszta Horthy-kor-

mány törekvéseit, hogy még alázatosabb nyilatkozatokkal bizonyítsák hűségüket Németországhoz, hogy még jobban alárendeljék magukat a Birodalomnak, a legtöbb magyar zsidó reménykedett. Azt várták, hogy túléljük ezt a korszakot, és megélik a szövetségesek győzelmét. Minden este a BBC híreit hallgatva; és követve a hadi eseményeket a földgömbön, Iván és apám – amint valószínűleg a legtöbb, még élő a zsidó az országban – megtárgyalták a hadseregek helyzetét, csatáikat és győzelmeiket. Mindkettőjüket, akár csak ismerőseinket, meggyőzte a szövetségesek növekvő sikere a frontokon, és bámulták elszántságukat. Hittek benne, hogy legyőzik a Harmadik Birodalmat, és megnyerik a háborút. Ugyanakkor különös tudatállapotban éltünk. Miközben leginkább a háború foglalkoztatott bennünket, aggódtunk Paliért, és tudatában voltunk a zsidókat fenyegető veszélyeknek, szüleim arra törekedtek, hogy úgy éljük a mindennapi életünket, mintha minden rendben lenne. Apám mindennap munkába ment, anyám vezette a háztartást. Iván és én iskolába jártunk, átjöttek hozzánk a barátaink, és nagyokat játszottunk Erzsivel, ahányszor csak feljött. Sokat is olvastam, regényeket, színdarabokat és verseket. Naponta több órát gyakoroltam a zongorán, és este mindig eljátszottam apámnak a darabokat, amelyeken napközben dolgoztam. Rendszeresen jártunk az Operába és hangversenyekre. Az együtteseket – amint apámtól hallottam – súlyosan érintették a zsidóellenes intézkedések: lényegében nem voltak már zsidók a zenekarokban, és csak nagyon kevesen a szólisták között. Otthon is sokat zenél-

tünk. Valami azonban megváltozott: apám nem rendezett többé kamarazeneesteket.

– Akkor játszunk majd újra – mondta, miközben arca elszürkült, és szívfájdítóan szomorú lett –, amikor Pali viszatér...

Mégis, amikor nagynéném, Lulu Budapestre költözött, újra kezdtünk játszani. Legalább egy héten egyszer meglátogattuk. Egyik fia, Bandi korábban elhagyta Magyarországot, és Svájcba került (onnan pedig az akkori Palesztinába), de másik unokatestvérem, Gábor itt maradt. Csellózott, gyakran játszottam vele, és hallgattam is játékát az általa szervezett házi koncerteken. 1943–44 telén, amikor Lulu összeismerkedett egy hasonló korú férfival, és hozzáment, mindez megváltozott. A pár Tornaaljára költözött, addig éltek ott, amíg 1944. június 6-án vagy 7-én begyűjtötték őket.

1943-ban azonban még nem voltak új támadások a magyar zsidók ellen. A „külföldi zsidók” deportálása 1941 nyarán volt, a délvidéki zsidó férfiakat, nőket és gyermekeket 1942 januárjában–februárjában lőtték a Dunába és a Tiszába. A szerencsétlen munkaszolgálatosok kínzása és legyilkolása először a keleti fronton, a szerbiai Borban, később Magyarországon és másutt 1945-ig nem ért véget. Az 1943-as év azonban nem hozott újabb vérontást a magyar zsidó közösségre. A zsidókat természetesen – akárcsak korábban – másodosztályú állampolgároknak tekintették. A zsidóellenes rendszabályok nyomása alatt, állandó életveszélyben éltek, a félelem és a megalázás légkörében, amelyet a politika és a média antiszemita kampányai hoztak

az országba. 1943-ra a legtöbb zsidó elvesztette a munkahelyét, az üzletét, elszegényedtek. Mi e vonatkozásban is szerencsések voltunk, anyagilag családunk nagyon jól állt, apámnak kitűnő jövedelme volt. Napi 14–15 órát dolgozott a kerékpárüzletben, az anyagi siker nagyon boldoggá tette. Sokkal többet keresett, mint gyógyszerészként Békéscsabán. Nagyon szép lakásban éltünk, a ház Budapest egyik gyönyörű negyedében volt. Antik bútor, amelyet anyám apjától kapott, könyvek, amelyeket apám gyűjtött össze az évek során; szépség és kultúra vett körül bennünket. Mint apám elmondta, nem kíván kerékpárt árulni a háború után, de boldog, hogy most olyan sokat keres, amivel kielégítő életet tud nekünk biztosítani. Ugyanakkor mindegyre emlékeztetett bennünket, hogy manapság a legtöbb zsidó munka nélkül van, és kétségbeesetten küzd a napi megélhetésért. Meg is tett mindent másokért, amit csak tudott. Támogatta Pali családját, és jelentős adományokat juttatott szervezeteknek, amelyek a németek megszállta területekről Magyarországra menekült zsidókról gondoskodtak.

Jó anyagi helyzetünk és annak ellenére, hogy – összehasonlítva a legtöbb ország zsidóinak helyzetével – tudatában voltunk a magyar zsidók viszonylagos biztonságának, szüleim veszélyérzete soha nem szűnt. Pali sorsa mindig emlékeztetett helyzetünk kényes voltára, a valamennyiünkre leselkedő fenyegetésre. Minden új, a szomszédos országokból vagy Nyugat-Európából Magyarországra szökő menekültcsoport, akik a hatóságok kopói elől bujkáltak, vagy éppen megvesztegették őket, új horror-történeteket hoztak.

Világosan jelezték: minden okunk megvan rá, hogy állandó félelemben élünk, és nagy a valószínűsége az életünk elleni közvetlen támadásnak. 1943-ban egyre több és több beszélgetést hallottam e támadás elkerülhetetlenségéről. Gyakran elaludtam a nappali pamlagán, miközben szüleim barátai az atrocitásokról beszéltek, a németek szadizmusáról, amelyet megélték, és amely elől menekültek. Hallottam a beszélgetők hangját álmomban is, nem lehetett előle elbújni. Egy idő után német egyenruhásokat láttam magam előtt még az iskolában is, vagy amikor a zongorán gyakoroltam, amint Klagenfurt utcáin menetelnek, kihajtják a zsidókat házaikból, letépik róluk a ruhát, fagyos időben vízzel locsolják őket, amíg megfagynak – amint azt Jana, szüleim Klagenfurtból érkezett barátnője elmondta. És hallottam újra a vezényszavakat a lengyel piactéren: férfiak 16–50 évig, jobbra, nők 18–45 évig, balra, mindenki más hátra!

Amint elképzeltem, hogy elválasztanak a szüleimtől, emésztett a félelem. Láttam az embereket, akiket kínoznak, és apám is közöttük volt. Messziről láttam, vesztőhelyen áll; égetik, ütik, szúrják. Majd magamat láttam egyedül, égő házak között rohanva az utcákon. Még be sem kellett csuknom a szememet, megjelentek előttem ezek a képek, nappal csakúgy, mint éjjel. Próbáltam harcolni ellenük, de nem tudtam, hogyan. Nem tudtam erről senkivel beszélni, mert anyám, amint kezdtem mondani neki, mennyire félek, kiabálni kezdett. Apám pedig, miközben átölelt, és vigasztaló szavakat suttogott a fülembe a jövőről, arcával, tartásával félreérthetetlenül elárulta: nem hisz abban, amit

mond. Időnként alig tudta palástolni a maga látomását a pusztulásról. Még Iván is haragudott rám, kiabált, hogy úgy viselkedek, mint egy csecsemő. És megzavartam Erzsit is. Nem tudta, mit mondjon, a szüleimhez ment sírva abban a reményben, hogy azok tudnak segíteni rajtam.

Az 1943-as év a végéhez ért. Szilveszter este a könyvtárszobában ültünk, és sokat nevettünk bizonyos emberekkel, akik túl komolyan veszik magukat. Éjfélkor fánkot ettünk, és ittam egy kis pezsgőt. Ám amit a legjobban élveztünk, azok a BBC-n hallott jó hírek voltak. A térképre, a földgömbre nézve láttuk, hogy a háború hamarosan véget ér, és én hittem apámnak, amikor azt mondta: miután a szövetségesek megnyerik a háborút, újra rendben lesz a világ, az értelem, a felvilágosult gondolkodás legyőzi az örültséget, és a jövőben soha nem néznek majd ránk megvetéssel vagy gyűlölettel. Hittem neki.

Hajnali 1 óra volt, amikor lefeküdtem. Megöleltem, megcsókoltam szüleimet, azon az éjszakán boldog voltam és biztonságban éreztem magam. Azon az éjszakán is égve hagytuk a nappaliban a lámpákat, mikor lefeküdtünk. Ha Pali visszatér, messziről látni fogja, hogy otthon vagyunk, és várjuk.

10. fejezet

Lesújt a végzet.
Március 19.

1944. február 12-én apámmal Walter Gieseking, a világhírű német zongoraművész hangversenyére mentünk. Gyönyörűen játszott, de furcsán, megfélemlítve éreztük magunkat a Vigadóban, a főváros nagy hangversenytermében, amely tele volt német tisztekkel. A hangverseny végéig maradtunk, de láttam, hogy apám rendkívüli módon zaklatott.

– Nem tudtam, hogy ennyi német tiszt van Budapesten – mondta elképedve. – Hogyan? Miért? Mi történt?

Eltelt néhány hét. Március 16-án, csütörtökön, megérkezett Lulu. A belvárosban, az Astoria Szállóban lakott. Valamennyien vele voltunk pénteken. Vasárnap, március 19-én Lulu és apám a Gerbeaud-ban találkoztak: annak idején ez volt a legszebb, márványfalú cukrászda Budapesten. Torta és kávé után azt tervezték, hogy visszasétálnak a szállodához. Apám szerette volna kikísérni Lulut és fiát, Gábort, a pályaudvarra. Amint apám később elmondta: az Astoria felé sétálva élénken beszélgettek Luluval, amikor szokatlan mozgást észleltek az utcán. Felfigyeltek, és látták, hogy egy csoport német tiszt áll a szálloda előtt. Egyesek bementek, mások kifordultak az üvegajtón. Az utcán az emberek megszaporozták lépteiket, nem néztek se jobbra, se

balra, csak előre. Aztán azt is észrevették, hogy jelentősen lelassult a forgalom. Apám nyugtalan lett, rossz előérzete erősödött. Beléptek a szállóba Luluval és Gáborral. Lulu bőröndje már az előcsarnokban volt, ott hagyta, mielőtt elment. Akkor a csarnok üres volt, most német tisztek jöttek, mentek, magyaráztak egymásnak, nevetgéltek. Apám a háború után mondta el, hogy akkor megfagyott benne a lélek, szíve a torkában dobogott.

Lulu sorban állt a pénztárnál, mások is kijelentkeztek, most több volt a fizető és távozó vendég a szokásosnál. Némi várakozás után rendezte a számláját, és mindhárman távoztak. Úton a pályaudvar felé is németeket láttak autókban, buszokban, teherautókon. Immár valamennyien a legrosszabbat gyanították. Apám kikísérte Lulut és Gábort a vonathoz, azután hazasietett.

Akkor még nem tudta, hogy a német csapatok megszállták Magyarországot. Azt sem, hogy a német tisztek, akik az Astoriában rendezték be főhadiszállásukat, a Gestapo emberei voltak, aznap reggel érkeztek Budapestre Hans Geschke parancsnoksága alatt. Feladatuk a „végső megoldás” előkészítése volt.

11. fejezet

Tervek a jövőre

Azon a vasárnap reggelen korán keltem, de nem mentem el apámmal a találkozóra Luluval. Készültem a 11 órai zongoraórára Faragóval, szerettem volna néhány órát gyakorolni. Azt terveztem, hogy öt Chopin-mazurkát gyakorolok, és reméltem, kitűnően megy majd, mert meghívást kaptam, hogy lépjek fel egy koncerten március 26-án. Naponta sok órát zongoráztam, jól megtanultam a darabjaimat, és kész voltam még keményebben dolgozni, hogy a legjobb eredményt érhessem el. Nagyon vártam ezt az órát, számítottam Faragó segítségére, hogy a legnagyobb részletességgel átvesszük a mazurkákat, és hogy megmutatja, miként tudok még szebben játszani. Meg akartam tanulni tőle, hogyan tudom a legjobbat kihozni magamból, hogyan lehetek nagyszerű zongorista. Imádtam tanáromat – igazság szerint 12 évem ellenére szerelmes voltam bele –, s minden vágyam volt, hogy láthasson majd felnőtt, gyönyörű asszonyként, és lehetőleg nagyszerű művészként, aki meghálálja a tőle kapott ösztönzést.

Tizenegy óra előtt 10 perccel hagytam el a lakást. Faragó a közelünkben, az Alpár utcában lakott. Végigsiettem az Abonyi utcán, majd keresztezve az Aréna utat észrevet-

tem, mennyire csendes minden. Egy üres villamoskocsit és három, csaknem üres autóbust láttam távolról a Thököly úton, és mindössze néhány embert az utcán. Emlékszem, azt gondoltam, mennyire szokatlan ez. Aztán felszaladtam a lépcsőn, megérkeztem tanárom lakásához. Anyja nyitott ajtót, mint mindig. Sírt, ami furcsa volt. Beléptem. Faragó éppen befejezett egy telefonbeszélgetést. Döbbsen nézett rám:

– Az Isten szerelmére! Nem kéne itt lenned!

– Azt hittem, 11-kor van órád – válaszoltam csalódottan.

– A németek ma reggel megszállták Magyarországot! A szüleid nem tudták?

– Nem – válaszoltam nyugodtan. A Chopin-mazurkák elrepültek, ott hagytak engem, pánik lett úrrá rajtam. Hanna piactere jelent meg előttem élesen, tisztán.

– Nem engedhetlek haza egyedül – mondta, megfogva a karomat –, hazaviszlek.

Hallgattam útközben, hallgatott ő is, mindössze néhány szót mondott.

– Rossz idők jönnek... A hangja feszült volt, a szeme könnyes. – Csak azt remélem, hogy tudok majd segíteni neked és másoknak.

Összeszorult a szívem. Ő és Erzsi – gondoltam –, ők kockáztatnák az életüket értünk! Tudtam apámtól, hogy Faragó keresztényként született, de apja, aki elhagyta a családot, amikor a gyerekek még kicsik voltak, zsidó volt. Talán azért, mert apja soha nem volt körülötte, Faragót nem

tartották zsidóként számon, ám „vegyes” származását nem feledték a faji tisztaság hazai őrei. Már 1941-ben, röviddel azután, hogy kihirdették a harmadik zsidótörvényt, elvesztette tanári állását a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán. A Nürnbergben 1935-ben hozott faji törvények, amelyeket Magyarország 1941-ben hirdetett ki, nem engedték meg, hogy figyelmen kívül hagyják zsidó őseit. Ám míg a kulturális élet antiszemita vezetői már 1939-ben megpróbálták kirúgni a főiskoláról, Dohnányi Ernő, a világhírű zongorista, zeneszerző és a főiskola igazgatója megakadályozta. 1941-re azonban az antiszemita mozgalom annyira megmérgezte az ország politikai és kulturális légkörét, hogy Faragót mint fajilag nemkívánatos személyt, el kellett bocsátani.

Vasárnap reggeli sétánkon ugyan nem értettem meg mindent olyan világosan, mint később, annyit bizonyosan felfogtam, hogy Faragó hős, aki kész feláldozni magát a barátaiért. És igazam volt, meg is tette. Nem volt beszédes rövid utunkon, de mellettem jött, és én biztonságban éreztem magam. Amit akkor nem tudhattam: soha többé nem adott nekem zongoraórákat. Jóllehet 1944 tavaszán, nyarán és őszén sokszor találkoztunk, órákra nem volt többé mód. Ám amikor apámmal egyszer felkerestük, és vártunk rá a zeneszobában, felfigyeltünk két gyerekre a szomszéd szobában. Az idősebb, a lány a tanítványa volt, zongorista, vele volt a kisöccse. Amint a háború után megtudtam, mindkettőjüket, anyjukkal együtt, 1944 tavaszán hetekig rejtegette.

Az év nyarán többször meg is látogatott bennünket, bár az épület, amelyben az Abonyi utcában laktunk „sárga csil-

lagos ház” volt, június 17-e óta óriási sárga Dávid-csillag jelölte. „Keresztények” számára ilyen házak meglátogatása veszélyes volt, kivéve, ha a látogató, amennyiben számon kérik, ésszerű magyarázatot tud adni a jelenlétére. Faragó minden alkalommal, amikor hozzánk jött, a pénz mellett megfelelő magyarázattal is szolgált a házmesternek, így azután beengedték. Látogatásai alkalmával újra és újra felajánlotta segítségét. Apámat, akinek az évek során közeli barátja lett, mélyen meghatotta ez a magatartás, amely 1944 tavaszán és nyarán távolról sem volt jellemző. Igazság szerint ismerőseink, barátaink vagy teljesen visszahúzódtak, vagy – ami rosszabb – simán elutasították, ha apám segítséget kért.

Apám ennek ellenére habozott elfogadni Faragó ajánlatát, hogy költözzünk a lakásába, miután a nála rejtőzködő család különalkut kötött a németekkel, és elhagyta az országot. Apám attól tartott, hogy a fiatal Faragót figyelik, s ha hozzá költözzünk, hamarosan lelepleznek, így pusztulást hozunk magunkra és rá is. Faragó azután nyár elején megbetegedett. Orvosai azt hitték, gyomorfekélye van – csak később jöttek rá, hogy pajzsmirigyrák a betegsége. Július–augusztusra állapota valamelyest javult, és gyakran meglátogatott minket a gettóházban. Csokoládét hozott nekem, és halomszám Mozart- és Beethoven-szonátakottákat, és újra meg újra felajánlotta segítségét szüleimnek.

Természetesen nem láthattuk előre mindezt, amikor március 19-én Abonyi utcai házunk előtt elváltunk. Búcsút mondtunk egymásnak, és én sírtam, mert féltem, hamaro-

san a piactérre meneteltetnek bennünket, ahogyan Hanna leírta a német megszállást, és soha többé nem találkozom tanárommal. Nem láttam magam előtt mást, mint sötét, szeméttel vérfoltos piacteret, ahol Hanna elvesztette édesapját és nagyapját, és ahová, amint tartottam tőle, hamarosan minket is visznek és meggyilkolnak.

Felmentem a lépcsőn, csöngettem az ajtón, és azonnal láttam, hogy sem anyám, aki szorgosan főzött a konyhában, sem pedig Iván, aki a barátaival készült találkozni, nem tudják, mi történt.

– Ne menj sehova! – kiáltottam. A németek elfoglalták Magyarországot!

Anyám elsápadt és a falnak támaszkodott. Iván nevetett.

– Ugyan már... Éppen a rádiót hallgattam, Beethovent játszottak. Ha bármi gyanús történne, bemondanák.

– Nem! Kérlek, ne menj sehová. – Faragó hozott haza, és azt mondta, szörnyű dolgok történhetnek az utcákon.

– Én nem hiszek rémhíreknek – válaszolta Iván megvetően, az ujjával jelezve az ő buta kis húgának. El akart indulni, de amint nyitotta az ajtót, apám lépett be. Arcát látva nem kellett már semmit mondani vagy kérdezni.

Egy mondatban beszámolt Lulu elutazásáról, és olyan aggodalommal szorított szívéhez engem és Ivánt, hogy tudtam: igazam volt, amikor úgy éreztem, hogy vége a világnak. Anyám ismét sírva fakadt. Iván hallgatott, én pedig kezdtem összeszedni magam, hogy erős legyek, és javasoljam szüleimnek, amit már elhatároztam: mit tegyünk, ha kínzás vagy halál fenyeget.

Apám a könyvespolchoz lépett, kereste a papírokat, amelyeket már régebben előkészített, megmagyarázta, hol találunk pénzt és értéktárgyakat, amikor szükségünk lesz rá, és hol kérhetünk segítséget, ha őt elvinnék. Több dologról beszélt egyszerre, hangosan gondolkodott, miképpen lehetne mindhármunkat megmenteni.

– És te! – kiáltottam fel – veled mi lesz?!

– Nos, nincs sok értelme velem törődni. Férfi vagyok, valószínűleg bé fognak hívni. Ez azt jelenti, hogy mindenhol keresni fognak. Bár 46 éves vagyok, ez nem jelenti azt, hogy ne hajtánának el munkaszolgálatra. Amennyiben így történik, megpróbálom túlélni. Meglehetősen erős vagyok, valószínűleg nem történik velem semmi. Másodsorban gyerekeknek könnyebb eltűnni, mint felnőtteknek, és gondolom, olyan nőknek is, akiknek nincs munkahelye.

– Én nem megyek sehova nélküled – zokogtam, kihangsúlyozva minden szót, Hanna rémlett fel előttem. Ám apám hajthatatlannak bizonyult. Meggyőződése volt, hogy a németek elsőnek a fővárost akarják „zsidótlanítani”, és csak azután a vidéket, amint azt Ausztriában tették. (Mint később megtudtuk, Eichmann valóban így szerette volna Magyarországon is.) Apám ezért úgy hitte, el kell menekülnünk Budapestről. Attól félt, hogy a zsidók összerelése és tömeges deportálása itt és most fog megkezdődni. Tévedett, de nem tudhatta. Próbálta kitalálni, hogyan menekülhetnénk.

– Az lenne a legjobb, ha ti hárman azonnal elhagynátok Budapestet – mondta. Aztán hangosan tűnődött:

– De hová? – Pillanatnyilag egyikünknek sincsenek hamis papírai..., ez persze nem jelenti, hogy ne tudnék holnapra szerezni. Ugyanakkor arról, hogy Iván zsidó, sajnos könnyű megbizonyosodni, csak le kell hogy húzzák a nadrágját. Azt sem lehet sokáig titkolni, hogy Zsuzsi és anya zsidók. Sajnos, temette arcát a tenyerébe, most nincs máshova menni, mint Pali feleségéhez, Margithoz Békésre. Neki természetesen el kell benneteket rejtenie, mert a szomszédok azonnal felismernének és feljelentenének. Margit mindenképpen megteszi ezt értünk.

Nem tudta felhívni, Margitnak nem volt telefonja.

Ez volt az a pillanat, amikor elvesztettem az önuralmamat. Ime itt volt az elmúlt évek lázálma, a lidércnyomás, amely éveken át nehezedett rám, amely ellen harcolni akartam.

– Nem megyek el tőled! – kiáltottam. – Nem akarok vérbefagyva látni egy árokban! Nem akarok egyedül bujkálni és állandóan rettegni, hogy egy nap megtalálnak! Hirtelen újraéltem Hanna történetét, és végre kimondtam, amiről évek óta tűnődtem:

– Kérlek, legyünk együtt öngyilkosok! Ha megteesszük, soha nem választanak el bennünket. Tudom, hogy van ciánok!

A titok nyilvánosságra került. Végre megértették: tudok róla, hogy ők is mérlegelték ezt a lehetőséget. Azután hozzattem:

– Kérlek, ne szenvedjünk, ne engedjük szétválasztani a családot, ahogy Hannát elválasztották az apjától! Haljunk meg együtt!

Évekig foglalkoztam az elválás rémségével, most végre kimondtam, mit érzek. Anyám tágra nyílt szemmel nézett rám:

– Negyvenhat évet kellett megélnem, hogy a tizenkét éves gyerekeimtől ilyet halljak! – sóhajtott keserűen. Azután kétségbeesetten felkiáltott:

– Talán igaza van, talán igaza van, talán igaza van.

Megkönnyebbülést láttam apám szemében? Vagy csak képzeltem?

– Dum spiro, spero (amíg élek, remélek) válaszolt tűnődve, szokása szerint latin idézettel. Hozzátette:

– Most azonban új idők jönnek...

Rövid ideig hallgattunk.

– Szét fognak választani bennünket, és gázkamrába visznek – mondtam, és összerázkódtam. – Egyedül leszek, nem akarok szenvedni.

Honnan tudhattam a gázkamrákról 1944. március 19-én? Nem tudok erre a kérdésre válaszolni. A haláltáborokról, a gázkamrákról szóló információk akkor még nem terjedtek el Magyarországon. Mai ismereteink szerint Rudolf Vrba és Alfred Wetzler akkor még nem szöktek meg Auschwitzból, így semmit sem hallhattam küldetésükről. Újra és újra el-töprengtem ezen a kérdésen, amióta megértettem különleges jelentőségét. Arra jutottam, hogy valószínűleg hal-lottam, amikor egyik vendégünk a teherautókról beszélt, amelyekben gázzal ölik meg a zsidókat. Ezeket a kocsikat a németek először Lengyelországban és Szerbiában, azután 1942-től Oroszországban használták. Lehet, hogy félálom-ban voltam a pamlagon a nappaliban, és hallottam, vagy

fültanúja voltam egy a frontról érkezett menekült és apám beszélgetésének az utcán. Tudom, hogy szüleimnek sok barátja és ismerőse volt, köztük volt katonák, munkaszolgálatosok, menekültek, zsidó szervezetek munkatársai és üzletemberek, akiknek voltak kapcsolataik a hadseregnél és a Belügyminisztériumban. Hallhattam ilyen beszélgetéseket az utcán vagy otthon, félálomban? Nem emlékszem. Azt azonban tudom, hogy 1944. március 19-én kora délután „gázkamrákról” beszéltem. Elöttem volt a kép, amelyet már nemegyszer láttam rémálmaimban: egy kis szobában gáztűzhely áll, csapja nyitva, és a rózsákból sívítva ömlik a gáz. Álmomban már belelegeztem az édeskés, vaníliás szagot, megtámadta érzékeimet, fojtogatott. Nem akartam így meghalni, nem akartam fuldokolni, nem akartam ezzel a szaggal találkozni.

Szüleim döbbenet hallgattak. Nem volt számukra különösen meglepő, amit mondtam, és nem is volt erejük, hogy vitatkozzanak velem – csak hallgattak. Iván rájuk nézett, azután énrám. Felugrott:

– Mondhatsz akármilyen hülyeséget – mondta dühösen, és még a fülei is kivörösödtek. Csinálhattok, amit akartok tette hozzá –, én biztosan nem fogok veletek meghalni! Én élni akarok, és talán valamennyien élni akarunk!

– Nem fogunk élni, Iván – kiabáltam! – El fognak bennünket választani egymástól, és végül meg fognak ölni!

– És ha nem? Tehetsz amit akarsz, de nélkülem... Kiment a szobából, és bevágta az ajtót. Azután hirtelen megjelent a feje az ajtónyílásban:

– Dugjátok a seggetekbe a nagyujjatokat... ez az öngyilkosság legjobb módja...

Szüleim nézték, aztán csendes mosoly jelent meg az arcukon.

Iván hatására vagy más okból, ki tudja miért, nem követtünk el öngyilkosságot március 19-én. Soha többé nem ismétlődött meg ez a vad, leplezetlen kétségbeesés, hogy ilyesmit tegyünk, akkor sem, amikor a nyilasok 1944. október 20-án elvitték apámat. Nem hoztam fel többé a kérdést, még akkor sem, amikor bujkáltunk, akkor sem, amikor mindenkitől elszakítva egyedül voltam, és bombák, lövedékek ripityára törték az ablakokat, a bútort a szobában, akkor sem, amikor menedék után kutattam, de nem találtam.

Nem merült fel újra a Budapestről való távozás kérdése sem. Ez volt a szerencsénk. Hamarosan megtudtuk: ha megpróbáltunk volna kimenni az állomásra március 19-én délután, valószínűleg megállítottak volna a német vagy magyar katonák, akik ezen a napon igazoltattak minden nagyobb vasútállomáson (kivéve a déli órát, amikor Lulu elutazott), majd letartóztattak és internáltak minden zsidót, akit a pályaudvaron találtak. Csaknem ezer zsidót fogtak akkor így le. Valamennyiüket a kistarcsai lágerbe vitték, hónapokig ott tartották őket, azután a többi fogollyal Auschwitz-Birkenába kerültek. Lulu szerencsés volt, ezt elkerülte, így néhány hónappal tovább élhetett. Ám a legtöbben, akik azon a vasárnapon kimentek a pályaudvarra, nem voltak ilyen szerencsések. Köztük volt barátom és tanítónóm, Soós Magdi költőné, aki a másnapi menetrendet

akarta megnézni, hogy rokonaihoz utazzon. Letartóztatták és „átszállították” Auschwitzba. Túlélte. 1945 nyarán tért vissza Budapestre.

Amint az öngyilkosság kérdéséről nem beszéltünk többé, úgy senki sem mérlegelte már apám javaslatát a családban, hogy bujkáljunk Békésen. Ám a közvetlen veszély fenyegetését már nem lehetett elleplezni. Halálfélelem közepette éltem, reszkettem apám és anyám, Iván és Erzsí életéért. Mégis: valamilyen okból végképp feladtam az öngyilkosság gondolatát.

Intézkedések

Március 19-e délutánjának hátralevő része mintegy bódulatban telt. Este megérkezett Erzsí. Orosz barátnőjétől, Marinától, aki szüleivel az oroszok elől menekült 1917-ben, és most anyjával Budán élt abban a bérházban, ahol Erzsí, ő is megtudta, mi történt. Moziba készültek, ám amikor Erzsí megérkezett Marináékhoz, szembesült a megszállás hírével. Barátnője elhatározta, olyan gyorsan, ahogyan csak lehet, hozzámegy német barátjához, mert különben orosz menekültként szörnyű sors várna rá. Az összezavart, rémült Erzsí másra sem tudott gondolni, mint hogy hozzánk siessen. Amikor csengetett, én nyitottam ajtót, keze remegett, sírt. Az egyetlen mondat, amelyet ki tudott mondani, felért egy nyilatkozattal: „Soha nem hagylak el benneteket!”

A hallba lépve közölte szüleimmel: mindent megtesz, hogy megmentse családjunkat. Ha pedig nem sikerülne, zokogott, akkor velünk jön, bárhova visznek is bennünket. Apám beleegyezett, hogy ezt az éjszakát lakásunkban töltsse, de ragaszkodott hozzá, hogy másnap elmenjen, hiszen hosszú távon nem maradhat velünk. Meggyőzte: vegyen ki egy szobát a közelben, ez szükség esetén sokat segíthet neki és nekünk. Erzsí másnap ki is vette. Miután beköltö-

zött, visszatért, és egész nap anyám mellett állt a munkában. A házmesternek azt mondta, hogy a saját holmiját viszi el a lakásból, és csomagolta az egyik dobozt a másik után, benne ágyneművel, takarókkal, meleg kabátokkal és pulóverekkel – cipelte sorra ki a házból. Azután a postára sietett, és feladta a csomagokat Békéscsabára, a szülei címére. Szüleim remélték, hogy így módon meleg ruházatunk egy részét megmenthetjük. Nem láthatták persze előre, hogy kevesebb mint egy évvel később, Budapestnek a szovjet csapatok általi ostroma és megszállása után Békéscsabára szökünk majd a fővárosból. Kimerülten, fázva, szakadt, viseltes ruhákban érkeztünk – és meleg kabátjaink, pulóvereink, takaróink ott vártak ránk Erzszi szüleinek házában. És nem csak a téli ruháinkat találtuk ott! Erzszi hazaküldte a babáimat, a társasjátékaimat, sőt a kedvenc könyveim egy részét is, így a háború után olvashattam és játszhattam a szomszéd gyerekekkel. Ilyenformán nemcsak tiszta, meleg ruhánk volt nappal, meleg ágyunk éjjel, hanem a régi játékaimmel visszataláltam a korábbi életembe is.

Miután feladta a csomagokat, Erzszi kezdte sorra látogatni barátait és rokonait. Még a fővároson kívülre is elment, ahol ismerősei éltek, próbálván meggyőzni őket, hogy segítsenek nekünk – vagy, hogy gondolkozzanak azon, hogy ismerőseik közül ki segítsen nekünk. Elment különböző címekre is, amelyeket apám adott neki, listákat állított össze mindenkiről, akit felkereshetett. Apám is elhagyta a házat mindennap délelőtt 11 és 1 óra között – ebben az időszakban mehettek ki a zsidók élelmiszert vásárolni. Apám

ezekben az órákban ugyancsak azzal próbálkozott, hogy találkozzék barátaival, és kapcsolatot teremthessen olyan emberekkel, akik reményei szerint segíthetnek nekünk. Tervet akart kidolgozni, hol rejtőzhetünk el, hogy elkerüljük a letartóztatást, amely véleménye szerint előbb-utóbb bekövetkezik. Úgy gondolta, ha elbújunk megmenekülhetünk a lefogástól és bevagonírozástól, amely Budapest zsidó közösségét fenyegette. Felkereste régi barátait, kollégáit, ismerőseit, és segítségért könyörgött – ám egyelőre nem sok sikerrel. Mindennap fáradtabban tért haza, és nem volt mondanivalója számunkra, láttam az arcán, hogy nem járt sikerrel. Világosan kivettem kétségbeesését, félelmét, amely megváltoztatta arcát, tartását.

Szeretne találni valakit, akire támaszkodhat, mondta nekem. Ismert már persze két embert, akikben megbízhatott, Erzsit és Faragó Gyurit, és természetesen végtelenül hálás volt nekik azért, hogy elkötelezték magukat mellettünk. Ám mégis úgy érezte, nincs segítség, hiszen hosszabb távoni alkalmasint egyikük sem tudta azt nyújtani, amire szükségünk volt: elrejtteni minket, mielőtt összeszedik és deportálják a budapesti zsidó közösséget. Június elején Faragó ismét felajánlotta, hogy bújjunk meg az ő lakásában. Ám ő, amint már említettük, félzsidó volt, és ezt sokan tudták, köztük ellenségei, következésképp szomszédai figyelték. Lakásának bejárata a ház udvara feletti függőfolyosóról nyílt, így nemcsak közvetlen szomszédai láthatták, ki hagyja el a lakást, hanem a felette és az alatta lévő lakásokban élők is. Nyilvánvaló, hogy apám aggodalma megalapozott volt:

Gyuri hősies áldozatkészsége ellenére nem érezhattuk volna biztonságban magunkat a lakásában, könnyen felfedezhettek és feljelenhettek volna a szomszédok a rendőrségen. Ami pedig Erzsit illeti: úgy gondolom, apám nem tekintette független, erős embernek, olyan felnőttnek, akinek megvan az eszközei, a társadalmi rangja ahhoz, hogy fizikailag és lelkileg harcot viseljen a németek vagy a magyar csendőrök, rendőrök ellen. Erzsinek nem volt háza vagy lakása, ahová beköltözhattunk volna, nem volt munkája vagy üzlete, amire támaszkodhattunk volna, és nem volt tagja semmilyen közösségnek, amely tagjának tekintette volna. Erzsi fiatal lány volt, nyilvánvalóan nem képes arra, hogy menedéket nyújtson egy családnak, és gondoskodjék róluk a nap 24 órájában. Amit viszont apám még nem fedezett fel, az Erzsi óriási belső ereje, kitartása és irántunk való szeretete volt. A bátorsága, amellyel leküzdött minden akadályt, és képessége, hogy szembeszálljon az életveszélyes fenyegetésekkel. Apám szemében Erzsi a világ legjobb játszótársa volt az ő kislánya számára, kedves, melegszívű gyerek, akiben megbízhat, és akit felhasználhat különböző terveiben, amelyekkel meg akarja menteni életünket. 1944 tavaszán még elképzelni sem tudta, hogy Erzsi képes lesz a pusztulás és a halál világát a jószág, a szeretet és az önfeláldozás világává változtatni.

A rettegés ellenére, amelyben élt, apám sosem beszélt nekünk arról a sötétségről, amelyet a világra telepedni látott. Csak azt láttuk, hogy miközben egyre inkább úrrá lett rajta a kétségbeesés, próbálta velünk elhitetni, hogy minden

rendbe jön, azt hangsúlyozta, hogy lényegében derűlátó. Időnként persze valóban az volt. Amikor a háború részleteiről beszélt velünk – hiszen a frontok alakulásával sokat foglalkozott – azt mondta, hogy küszöbön áll a németek veresége. A Birodalom immár minden területen nehézségekkel került szembe, s ebből próbált apám a jövőre következtetni. Újra és újra azt magyarázta, hogy a háború hamarosan véget ér, és (nyilvánvalóan félelmeivel küzdve) hangsúlyozta: megfigyelései a „realitásokon” alapulnak. Nyilván magát is meg akarta győzni, hogy a németeknek már nem marad majd ideje kivinni bennünket az országból.

– Felszabadulásunk a szövetségesek kezében van – mondta nekem az izgalomtól pirosló arccal – látnunk kell, küszöbön áll a háború vége, a németek veresége.

Szerettem volna hinni neki, ám Magyarország német megszállásának hatására annyira féltem a jövőtől, hogy állandóan reszkettem. Apámat figyelve nem hittem derűlátó világképében – legalábbis nem abban a formában, ahogyan azt tovább akarta adni nekem. Hiszen mindegyre azzal érvelt, hogy a németeknek már nem lesznek sem eszközeik, sem idejük arra, hogy deportáljanak bennünket. Szegény apám. Még nem tudta, ahogy senki nem tudta volna elképzelni, hogy a magyar csendőrségnek kevesebb, mint két hónapja kerül 1944. május 15. és július 7. között a teljes vidéki zsidóságot, mintegy 437 000 embert deportálni, a legtöbbjüket Auschwitz-Birkenaubá. A budapestiek természetesen még nem tudták, és persze el sem tudták képzelni ezeknek a deportálásoknak a célját, a méretét, az okát.

Egyesek még mindig csodákban hittek és reménykedtek. Így aztán nem meglepő, hogy amikor 1944 júniusában és júliusában az országszerte folyó tömeges deportálások híre végül elérkezett a budapesti zsidókhoz, apám azt próbálta velünk elhitetni, hogy a szövetségesek normandiai partraszállását követően az efféle vállalkozás a magyar fővárosban valószínűtlen, sőt lehetetlen.

1944 tavaszának és nyarának többé-kevésbé minden napjára emlékszem. Olvastuk az új zsidóellenes határozatokat, amelyek szinte naponta jelentek meg az újságokban. Olvastuk a rendszabályt, hogy el kell távolítani zsidók és zsidó származású keresztények könyveit a köz- és az iskolai könyvtárakból. Olvastuk a döntést a lakások rekvirálásáról, és tudtuk: a kormány bizottságokat állított fel a feladattal, hogy dobják ki a zsidókat lakásaikból. Láttuk a döntéseket, amelyek eltiltották zsidók alkalmazását, előírták eltávolításukat a közszolgálatból, és a határozatot arról, hogy a szakmai kamarákból kidobják a zsidó ügyvédeket, színészeket és újságírókat. Megismertük azt a törvényt is, hogy a zsidóknak be kell jelenteniük motoros járműveiket – azután olvastuk a leghajmeresztőbb törvényt: annak értelmében a zsidóknak 10×10 cm-es, hatszögű, kanárisárga csillagot kell viselniük, ruházatuk bal oldalára varrva. Minden zsidó férfinak, nőnek és gyereknek, aki él.

És mindez kezdett valóra válni. El kellett küldenünk nagyszerű takarítónőnk, Évát, aki sok évig dolgozott a lakásunkban, Ivánnak be kellett szolgáltatnia a motorke-rékpárját, amelyet annyira szeretett. Anyám pedig felvarrta

ruháinkra a csillagot, hogy az előírt naptól, április 5-től, viselhesük. Történetesen Iván 15. születésnapja volt. Korán felébredtünk, az ablakhoz mentünk és figyeltük az utcát, vártunk, hogy lássunk embereket sárga csillaggal a ruhájukon. Végül megjelent valaki. Sötét kabát volt rajta, rikított rajta a sárga csillag. Groteszk volt a kép, a férfi óvatosan ment, jobbra-balra nézegetett. Később kiment apám, azután Iván is, mindketten a feltűnő zsidó csillaggal a zakójukon.

Néhány nappal később anyám kíséretében el kellett hagynom a házat, fogorvoshoz mentünk. Mennydörgést és vilámlást vártam, vagy földrengést, vagy egy hangot, amely a magasból vagy a mélyből szól hozzám. Ám nem történt semmi, és azt sem tudom, hogyan reagáltak az emberek, akik láttak – mért nem néztem fel. Nem tudtam senkinek a szemébe nézni, pusztán a cipőim mozgását figyeltem. Láttam viszont, hogy apámat mennyire megviselte. Fül-tanúja voltam anyám és Erzsi beszélgetésének arról, hogy apámnak nem sikerült barátai, kollégái, ismerősei között olyat találnia, aki kész segíteni, vagy ajánlana valakit, aki elrejt minket. Nem talált olyan embert sem, akitől hamis iratokat vehetett volna, vagy segít, hogy elmeneküljünk az országból.

Ám néhány hónap után, miközben járta a kerületeket, ment egyik embertől a másikhoz, követve minden útmutatást és javaslatot, felkeresve egyik helyszínt a másik után, néha egyedül, néha Erzsivel, hallottam, amint anyámmal suttog: hogy kapcsolatot talált a feketepiachoz; ahol vehet

hamis útleveleket, meg egyebet, amire szükségünk van. Járt az utcákat, hogy felkeressen embereket, még villamosra és buszra is szállt 11 és 13 óra között, amikor a zsidók ki-mehettek az utcára. Akkor még nem tudtuk – a hír csak a következő néhány hétben ért el hozzánk – hogy a rendőrség és a csendőrség rendszeresen megállította a villamosokat, a buszokat és a földalattit, és leszedte a zsidókat, akik könnyen felismerhetők voltak a sárga csillaggal (vagy akár anélkül). Időnként le is zártak Budapesten néhány önkényesen kiválasztott utcát, megállították és igazoltatták a járőkelőket. Az elfogott zsidókat börtönbe vagy, ami még rosszabb, a Budapest közelében lévő kistarcsai internálótáborba vitték. Az utóbbiakat egy ideig ott tartották, úgy mint akiket a megszállás első napjaiban vittek oda, majd bevagonírozták és Auschwitzba deportálták őket. Ám 1944 márciusában és áprilisában mindezt nem tudtuk, így apám folytatta napi segítségkérő utazásait. Rendkívül szerencsések voltunk: soha nem fogták el, nem tartóztatták le. Végül kutatása eredményes volt: nemcsak hamis papírokat tudott szerezni számunkra, de kapcsolatba került a katolikus egyház néhány papjával is. A legújabb híresztelések arról szóltak, hogy azokat, akik kitérnek, nem viszik ki az országból. Így apám és anyám egy meleg júniusi napon tömeg-keresztelón vett részt, katolikusok lettek. Úgy volt, hogy Iván és én is kitérünk, ám kiderült, hogy a híresztelés alaptalan, így bennünket egyelőre nem kereszteltek meg.

Apámon kívül a család többi tagja mindig otthon tartózkodott, Erzsí járt számunkra vásárolni, azután minden

este „hazament” a bérelt szobájába, hogy a szállásadó lássa, és ne kérdezhesse, hol járt. Erzsí találkozott Budapesten élő rokonaival és barátaival is, és elment ügyünk érdekében vidékre, ahová apám nem mehetett. Ideje legnagyobb részében azonban velünk volt, különösen a megszállás első heteiben. Segített anyámnak a konyhában, és tovább játszott, fantáziált velem, olyan szenvedéllyel, amely segített nekem és – gondolom – neki is megbirkózni az életveszéllyel.

13. fejezet

Az új világ

Emlékszem, hogy a német megszállás első heteiben különös dologra figyeltem fel: az emberek körülöttem, beleértve a barátokat, ismerősöket, még a családom tagjait is, nem beszéltek többé a veszélyről, amellyel szembesültünk – talán nem is gondoltak már rá. Felidézve megfigyeléseimet azokból a hetekből, emlékszem: észrevettem, hogy az emberek arra vágnak, hogy elfelejtsék a veszélyt. Szinte valamennyi felnőtt, akit ismertem, másról sem beszélt, mint arról, hogyan jutnak majd hosszú távon teához és kávéhoz – vagy pedig bridzspartikról, sakkról társalogtak. Természetesen lehetséges, hogy ebben a csapdahelyzetben egyszerűen nem tudtak hogyan reagálni a halálos veszélyre; úgy látszott, a megszállás első két-három hete sokkolta őket. Emlékszem, még apám is bénultnak látszott. Én egyébre sem tudtam gondolni, mint a szörnyűségekre, amelyekről évek óta hallottam. Az egyetlen, ami megjelent szemeim előtt, Hanna piactere volt, a vérbe fagyott, egymásra halmozott tetemekkel. Ám erről senki nem akart beszélni velem. Reszkettem, amikor arra gondoltam, hogy elválaszthatnak bennünket egymástól, és tetemünk különböző emberhalmokba kerül. Amikor anyámhoz fordultam, zavarodott lett, és könny-

áztatta arca még nagyobb fájdalmat tükrözött, amint Hannáról kezdtem beszélni. Ilyenkor vagy Ivánt, vagy apámat hívta oda, abban a reményben, hogy elvonják a figyelmemet. Egy idő után azonban jobban látszott aggódni a varrógépe, mint a jövő felett: panaszkodott, milyen szörnyű lenne, ha nem tudna varrni, amikor javítani kell a ruháinkat. Apám sem beszélt a fenyegető szörnyűségekről, Iván pedig nem is volt hajlandó beszélni vagy játszani velem. Csak az érdekelte, hogy rádiót szereljen össze drótokból, alkatrészekből, amelyeket a szüleim a pincében tartottak. Be kellett ugyanis szolgáltatni a rádiókat, és úgy gondolta, szükségünk van rádióra, ha követni akarjuk a háború fejleményeit.

Egy idő után Erzsi, akit kezdetben nagyon megijesztettek a németek, nagyon optimista lett.

– Bizonyos vagyok benne – mondta –, sőt megijósolhatom, hogy megéljük a háború végét, és boldogan élünk majd azután...

Örömmel vettem, amit mondott, de nem szüntem meg töprengeni: mi történik, ha a németek nem hagynak minket élni? Nem értettem ezt az egészet. Apám most kevésbé fél-e – vagy csak távol akarja tartani tőlem a félelmet? Nem kellett hosszú idő ahhoz, hogy felhagyjon a tettetéssel.

– A szövetségesek partra szálltak Normandiában! – kiabált Iván június 6-án. Kiszaladt a lakásból, becsapta az ajtókat, becsöngetett a szomszédokhoz, hogy elmondja nekik is, mi történt. Néhány perc elteltével a lakásunk tele volt emberekkel. Az asztalon álló földgömbön követhettük az eseményeket mind a keleti, mind a nyugati fronton.

– Meddig tarthat még? – ez volt az első kérdésem.

A legtöbb látogató egyetértett abban, hogy már nem túl soká.

– Talán még néhány hónapig – mondta apám este, lefekvéskor.

– De mi lesz velünk a következő néhány hétben?

– Reméljük, a németeknek nem lesz idejük másra, mint hogy megvédjék magukat.

Egy idő után apám kutatásai kezdtek eredményt hozni. Mindennap új hírekkel tért haza, amelyekről azok, akik a lakásukban maradtak, nem tudhattak. Már ez segített enyhíteni elszigeteltségünket. Ám ami a legfontosabb: barátok barátai révén talált embereket, akik segítséget ígértek, ha kiadják a deportálási parancsot – még akkor is, ha ez rengeteg pénzbe kerül, és csak bizonyos körülmények között lesz lehetséges. Akármiként is, a tényről, hogy talált olyanokat, akik segítenének nekünk, hogy támaszkodhat ígéreteikre, és bízhat szabadulásunkban, apám sokkal jobban érezte magát.

Karikás szemmel, a kanárisárga csillaggal szürke zakóján, sápadt, fáradt arccal, de határozottan járt az Abonyi utca és a külvilág között abban a reményben, hogy biztos helyet talál számunkra. Amikor mosolygott, úgy éreztem, sokkal jobb lett a világ. Minden reggel figyeltem az ablakból, amikor elment. Még így is, kétségbeesetten is, szívtiprón gyönyörű volt – és én olyan nagyon szerettem... Bár nem akartam, hogy mindennap elmenjen; tudtam, nem tudnám megakadályozni. Óriási szerencsével mindig visszatért, mielőtt lejárt volna a zsidók számára engedélyezett kijárási idő.

Bármit is látott, bármi is történt az útján, mindig hozott nekünk valami örömkeltőt: papírbabát, almát, még pár szál virágot is. Később, amikor beesteledett és lefeküdtem, megölelt, és azt suttogta a fülembe:

– Aludj jól, drágám! Meglátod, a németek el fogják veszíteni a háborút! Újra szabadok leszünk, és gyönyörű életünk lesz! Hangversenyezni fogsz majd, és addig tapsolunk, amíg tizenegy ráadást adsz! Összegömbölyödtem a paplan alatt, és nem mertem feltenni a kérdést, amely kínozott.

Egyik éjszaka múlt a másik után, amikor egyszer nem bírtam tovább. Június közepén jártunk, és szörnyű híreszteléseket hallottam, hogyan lövik le a németek a zsidókat. Nem tudtam uralkodni magamon.

– És mi van Palival? – kérdeztem.

– Vissza fog térni – talán – mondta. – Imádkozom érte minden este.

Ám soha nem beszélt róla, még a nevét sem említette, ellenben állandóan beszélt Luluról. Aggódott, hogy nem tudtunk róla semmit. Apám két utolsó, neki küldött levele nagybetűs „Elköltözött” felirattal jött vissza. Sem neki, sem nekünk nem volt telefonunk, a zsidóknak április közepén le kellett adniuk készülékeiket. Erzsi és Faragó Gyuri hiába hívták, ők sem tudták elérni. Ugyanebből az okból semmiféle kapcsolatunk nem volt szabadkai nagynénéimmal, nagybátyáimmal és unokatestvéreimmal sem. Mivel tilos volt utaznunk és telefonálnunk, és elvesztettük az érintkezés minden eszközét, anyám is aggódott bátyja és nővérei miatt. Azután június végén hallottuk, hogy a szabadkai

zsidókat gettóba vitték, majd onnan vonaton elszállították őket. Anyám leginkább Annit féltette, aki nyomorékon, betegesen nyilvánvalóan nem volt képes bármilyen fizikai nehézséget elviselni.

– Remélem, kerekesszékebe ültették, amikor elvitték. Anyám félrefordított arca könnyes, sápadt szomorú volt.

– Végül is nem tud többet menni a mankóin öt percnél.

Szegény Anni bizony nem tudott. Bezárták egy marhagyonba négy napra, élelem és víz nélkül, a júniusi hőségben, nyolcvan emberrel. Akárcsak a bátyját, Imrét, annak tizenhárom éves kislányával, Gyurika unokaöcsémével, amint anyám többi nővérét és férjüket is. Amennyiben Anni túlélte az utat, (erről semmit nem tudunk), azonnal az auschwitz-birkenai gázkamrák egyikébe küldték. Valószínűleg lábon hajtották a vonattól a gázkamráig. És ha nem halt meg abban a hajzában, akkor a Zyklon-B végzett vele, amint a legtöbb magyar zsidóval. Az az igazság, hogy soha nem tudtunk meg részleteket Anni kínhaláláról, senki nem tért vissza azok közül, akik vele voltak, beleértve anyám rokonait. Minden alkalommal beleremegek, amikor életükre és halálukra gondolok, közöttük ennek az oly kedves, melegszívű, rendkívül intelligens embernek a szenvedésére és szörnyű halálára.

A kommunikáció hiánya ellenére Budapest zsidó lakossága 1944 késő tavaszán nem volt annyira elszigetelve a világtól, mint a vidéki zsidóság. A budapestieket nem zárták gettóba, és nem „készítették fel deportálásra”. Még a háború állásáról is tudtunk, hiszen szerencsénkre volt rádiónk. Iván maga szerelte készülékén a tilalom ellenére minden

este hallgattuk a BBC-t. Ez persze nehéz vállalkozás volt, mert a gyakorlatban csak egyvalaki tudott leülni híreket hallgatni, a többieknek résen kellett lenniük, hogy azonnal kikapcsoljuk és elrejtjük a rádiót, ha valaki arra jár, elhajt, vagy csak közeledik a házhoz. Ez azt jelentette, hogy amikor híreket hallgattunk, a többiek az ablakokból minden irányból figyelték az utcát. Így észrevették, ha valaki közel jött a házhoz, vagy észlelték az autókat: a németek ugyanis mérőkocsikkal járták a várost, és próbálták tetten érni azokat, akik a BBC-t hallgatták. Bármekkora feszültséggel is járt mindez, bármilyen magas kockázatot is vállaltunk, Iván és apám naponta hallgatták a híreket. Ilyenformán mindig tudtuk, mi történik a frontokon, a tudás birtokában viszonylagossá vált a mindennapos életveszély, és legalább valamelyes remény támadt a megmenekülésre, a túlélésre.

Mivel apám és Erzsébet állandóan hozták-vitték az üzeneteket barátainktól és barátainkhoz, volt kapcsolatunk más emberekkel. Ez azért volt lehetséges, mert nem kellett otthonunkat elhagyni, a budapesti zsidók lényegesen függetlenebbek voltak, mint a vidékiek. Az utóbbiakat gettóba zsúfolták, arra kényszerítve őket, hogy szomszédaik, a csendőrség és a velük szemben ellenséges örök figyelő szemei előtt éljenek. A vidéki zsidók nyakán már megszorították a kötelet – nálunk erre még csak készültek. A vidékieknek kellett elsőnek elmenniük. Szegény rokonainkat Szabadkán, Kiskunfélegyházán, Kanizsán, Tornaalján mindenkitől és mindentől elszigetelték. Nem tudtak senkire támaszkodni, senkiben megbízni, nem volt senkijük, aki hozott, vitt volna üzenete-

ket. 1944 hosszú tavaszán senki nem tudott kapcsolatba lépni velünk ezekből a városokból, sem pedig szülőhelyemről, ahol szüleim sok évig éltek. Senki nem számolt be nekünk a szenvedésnek, a félelemnek, a rabságnak ezekről a heteiről, rokonaink gettósításáról és deportálásáról.

1944 tavaszán azonban egy sor további zsidóellenes törvény sújtott bennünket. Az új rendelkezések előírták minden zsidó vállalkozás bezárását és a tulajdon elkobzását, beleértve persze apámnak Lajossal együtt vezetett kerékpárüzletét is. Ráadásul az egyik késő áprilisi rendszabály lecsökkentette a zsidók élelmiszer-ellátását. Szüleim levegő után kapkodtak.

– Mi lesz? – kérdezték.

– Mit tegyünk! Hol rejtőzzünk el? Hová menjünk?

– És a gyerekek? Éhen fogunk halni?

Valamivel később azonban szüleim kezdtek hinni Erzsi ígéretének: hogy tudniillik akármilyen is történik, ő minden nap hoz nekünk ennivalót. Nem tudom, vajon felismerték-e, hogy gyengék, és feladták a küzdelmet? Vagy lehetséges, hogy az éhezés veszélyének nyomása alatt mindketten felhagytak a racionális gondolkodással, és elhatározták, hogy bíznak a csodákban? Vagy csak úgy tettek, hogy csodát várnak? Lehet, hogy idővel ráéreztek Erzsi rendíthetetlen szeretetének hatására, és kezdtek hinni az ő erejében anélkül, hogy kérdeznének, anélkül, hogy megoldanak a rejtélyt:

– Ha bezárnak a gettóba, hogyan tud majd meglátogatni?

*

Április közepén jöttek híresztelések a gettósításról, de a folyamat csak június közepén indult meg Budapesten, elmentében a vidékkel, ahol április közepén kezdtek összeszedni a zsidókat, téglá- és dohánygyárakba vagy hasonló átmeneti helyekre hajtvva őket. A zsidó lakosság szervezett deportálását május 15. és június 8. között bonyolították le, jól kidolgozott terv alapján osztották övezetekre az országot. Ám ekkor Budapesten a legtöbb ember még nem tudta, mi történik vidéken. Sem a BBC vagy más rádióállomások, sem a zsidó tanácsok nem számoltak be arról, hogy módszeresen „zsidótlanítják” az ország valamennyi megyéjét. Szüleim is csak akkor értesültek arról, mi történt, amikor meghallották az első szemtanúk beszámolóit Békéscsabáról. Ezt is csak véletlenül, mert Tevanné és Tevan Zsuzsi, korábbi szomszédaink és jó barátaink Békéscsabáról, a bevagonírozás elől Budapestre szöktek. Eredetileg a csabai Andrassy utcán laktak, ugyanabban a házban, amelyben mi laktunk 1941-ig, ahol a gyógyszerárunk is volt. Tevan Klári férje, Tevan Andor Magyarország egyik legkiválóbb kis nyomdájának tulajdonosa és igazgatója volt. Felesége alig várta, hogy elmondhassa apámnak, mit éltek át, és figyelmeztesse: bújjon el, amint csak elfogadható menedékre talál. Elmondta milyen szörnyű körülmények voltak a békéscsabai gettóban, beszélt a kínzásokról, gyilkosságokról, a csendőrök kegyetlenségéről és a környék zsidóinak szánalmas állapotáról.

A két Tevan, miután egy ideig együtt szenvedtek a gettóban, végül megmenekült a deportálástól. Szabó Péter, egy

roppant elegáns és kedves középkorú úriember és bátor francia felesége, Madeleine voltak a segítségükre. A pár kicsempészte Tevanékat a gettóból, és segítettek nekik, hogy vonaton Budapestre jussanak, majd egy biztonságos házban helyezték el őket a fővárosban.

Szüleim, hallva Klára beszámolóját a békéscsabai dohánygyárról, ahová zsidók ezreit kényszerítették, ahol a csendőrök és a rendőrök verték, kínozták az értelmiségieket, az üzletembereket, hogy még több pénzhez, aranyhoz jussanak, immár maradéktalanul megértették helyzetünket. Azt is, hogy nem lesz kegyelem, nem lesz menekülés.

Mégis volt még valami, amit szüleim nem láttak, és – ami azt illeti – Tevanék sem. Senki nem tudta ugyanis, mi vár az emberekre a deportálás után, és nem tudták azt sem, hogy a mód, ahogyan a békéscsabai zsidókkal bántak, szerves része volt minden magyarországi és valamennyi európai zsidó elpusztításának.

Bármit tudtak is, apámnak rettenetes félelemben kellett élnie. Júniusban kézzel írt levelet kaptunk Gábortól, unokatestvéremtől, Lulu fiatalabb fiától, aki Budapesten az „árja párja” Manci nagynénje házában bujkált. Gábor lemásolta és elküldte nekünk Lulu levelezőlapjának szövegét – a lapot június 8-án küldte neki anyja a tornaaljai gettóból. Lulu elővigyázatosan fogalmazott, közvetetten tudósított helyzetéről. Feladóként álnevet használt – nyilván félt, hogy a tornaaljai postán felismerik a nevét, elolvassák a levelezőlapot, gyanút fognak és feljelentik a rendőrségnél. Így üzenetéből láthatatlan szöveg sejlett fel, amelynek értelme pusztán

a szavakat olvasva nem volt világos. A szöveg „vakáció időről” beszélt, szó volt benne „betegségről”, azaz a küszöbön álló deportálásról. Kiolvassán a szöveg mögötti üzenetet, megértettük, hogy Lulu ismerte az igazságot: tudta, hogy az útról, amelyre most küldik, soha nem fog visszatérni.

„Drága Mancim! Holnap valószínűleg vakációra megyünk. Nem tudom, hogyan érinti ez majd az egészségemet, attól félek, árt majd neki. Kérlek, írjatok az unokaöcsémnek (azaz Gábornak, Lulu fiának), és gondoskodjatok róla. Ő pedig írjon a mostohabátyjának (ő Lulu második férjének, Fenyő doktornak a fia volt). Ők (mármint a két fiatalember) talán el fogják tudni kerülni ezt a betegséget (mármint a küszöbön álló deportálást). Csókolom a szülőket és a gyermekeket. Amikor találkozom Bélussal (ez Lulu évekkel ezelőtt meghalt első férje, Gábor apja volt), tolmácsolom neki a szereteteket. Vigyázzatok a fiára. Adorján Júlia.”

Lulut másnap bevonaglózták Auschwitz-Birkenaubába, és túlélte az utat, túlélte még 1944 nyarát, őszét és telét is. Amint néhány hazatért tornaaljai elmondta, tifuszban halt meg Bergen-Belsenben, röviddel a tábor 1945. áprilisi felszabadítása után.

Láttam szüleim kétségbeesését elolvassán az üzenetet, amelyből kitűnt: Lulu tudta, hogy a halálba viszik. Mint említettem, ekkor a legtöbben még nem tudták, mivel jár a vonatút – Lulu azonban tudta. Talán azért, mert találkozott emberekkel, akik a németek megszállta európai országokból jöttek, így olyan tapasztalatai lehettek, mint nekem Hannával. Vagy talán azért, mert már látta a sötétséget

áradását, amikor második férjét, Adolfot, a köztisztviselőnek örvendő ügyvédet a szeme láttára ölte meg két csendőr-örmester, akik a gettóba kísérték, mert nem ment elég gyorsan. Megélve ezt az elképzelhetetlen brutalitást, Lulu megsejthette a jövőt. Auschwitzot? Saját halálát? Soha nem fogjuk megtudni, de nem lehettek kétségei. Amint lapjából kitűnik, világosan tudta, hogy a deportálás célja a zsidók meggyilkolása.

Megértettük, amit lapjával üzent, de hogy azután mi történt vele, csak sokkal később tudtuk meg. Azt sem tudtuk még akkor, hogy Imre nagybátyánkat, unokaöcsénket, Gyurikát, anyám három nővérét és férjüket azon a nyáron ugyancsak meggyilkolták. Júniustól csak úgy áradtak a szörnyű hírek Tevanéktól és másoktól, akik megszöktek vidékről.

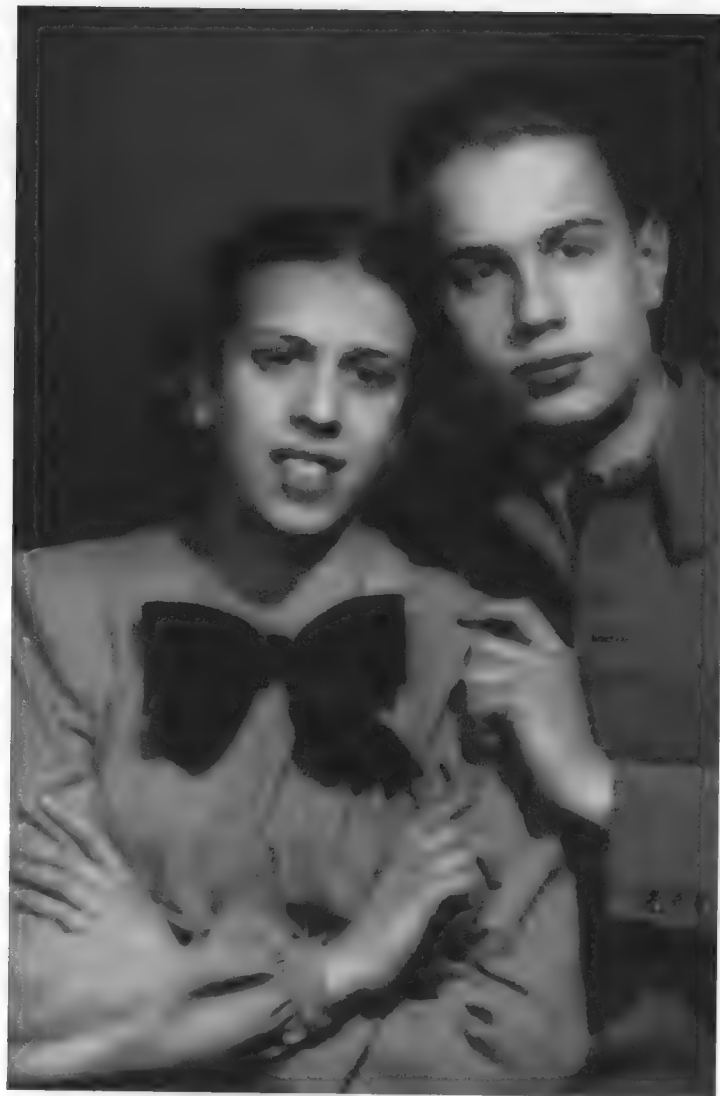
Apám soha nem adta fel a reményt, hogy megfelelő menedéket találjon számunkra, olyan helyet, ahol valamilyen megbújhatunk, amikor a csendőrök deportálni kezdi a budapesti zsidókat. És anyám? Ő rettegett, gondolom, látva maga előtt az elkerülhetetlen elválást, a deportálást és a halált. Iván viszont hitt abban, hogy jól végződik a háború – én pedig gyakoroltam és sokat olvastam. Időnként gondtalanul boldognak és szabadnak éreztem magam, máskor viszont gyötört a félelem, hogy elválasztanak a szüleimtől.

Abonyi László

Abonyi (Nagy) Margit

Abonyi Zsuzsanna és Abonyi Iván

Fajó Erzsébet

Dr. Abonyi Pál

Gettósítás

A tágabb család. Elöl: Nagy Éva, Abonyi Iván; középen: Kornél (Nagy) Erzsébet, Nagy Imre, *ölében* Nagy Györggyel, Nagy Bertalan, *ölében* Abonyi Zsuzsannával, Nagy Anna; hátul: Frank (Nagy) Ila, Kornél László, Abonyi (Nagy) Margit

Dobó tanítónő osztálya a békéscsabai zsidó elemi iskolában, 1939(?).
Középső sor: Abonyi Zsuzsanna (balról a negyedik), Karácsonyi Márta (jobbról a harmadik), Altmann Tomi (jobbról a második);
első sor: Bárány Juti (balról a második)

Amikor április elején kiadták a rendeletet a zsidók lakta épületek és lakások összeírásáról, meghallottam, apám azt suttogja egyik szomszédunknak: a folyamat következő állomása összegyűjtésünk és elszállításunk lesz.

Eltelt azonban bizonyos idő, mielőtt bármi történt volna Budapesten. Emlékszem, hogy egy reggel, röviddel azután, hogy apám elment, Bach D-moll fúgáját kezdtem gyakorolni a Wohlfertes Klavier első kötetéből. Erzsí hallgatta a játékomat. Megszólalt a lakáscsengő, azután apám hangját hallottam, amint anyámhoz beszélt. Nyilván félbeszakította megszokott napi útját, hogy beszéljen nekünk arról, ami sokkolta. Újság volt a kezében. Bementünk a szobába, amely a könyvtárunk volt, a sziget, amelyet még nem érintett a fenyegető pusztulás. Anyám az ajtóban állt, a falnak támaszkodott. Apám olvasta fel a rendeletet, amely előírta, hogy a budapesti zsidókat sárga csillagos házakba kell áttelepíteni. A rendeletet aznap adták ki, és a benne foglaltaknak haladéktalanul eleget kellett tenni.

Megértettem, hogy bekövetkezett, amitől mindig féltem: erőszakos fordulatot vett a világ. Szívszaggató volt látni

szüleimet: anyám arca sápadt volt, apámé kétségbeesett, nagyon nehezen tudta megfogalmazni a gondolatait.

– Ez a rendelet – mondta lassan – bizonyíték a küszöbön álló tömeges kilakoltatásra. Az pedig – tette hozzá, megismételve, amit már korábban mondott – nem kevesebbet jelent, mint az első lépést deportálásunkhoz. Menedéket kell találnunk!

Küzdött a könnyekkel. Láttam az ajkait, amint szavakat formált, de a szeme a meztelen félelmet tükrözte.

Mögötte Hanna piacterét láttam, amint egymáson fekszenek a halottak. Évekbe került, amíg megértettem, hogy amikor suttogott, egy jól ismert Vörösmarty-versből idézett: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény / Nincsen remény! Nincsen remény!”

Erzsi átölelte a szüleimet, és megint csak azt ismételte: Történjék bármi, ő velünk megy, bárhova is vigyenek.

Csak később értettem meg, hogy az újság, amelyet apám hazahozott, a gettósítás ősi, régen elfeledett gyakorlatáról adott hírt, amelyet 1944 nyarán felélesztettek Magyarországon. A rendszabály koncepciója és gyakorlata a középkorig vezethető vissza. 1944 nyarán újra bevezették Magyarország egész területén, amint már korábban Európa minden megszállt országában. A gettósítás lehetővé tette a hatóságoknak, hogy összegyűjtsék a zsidókat, előkészítve kiűzésüket és tömeges meggyilkolásukat. Lulu a tornaaljai gettóból írta utolsó üzenetét, Tevanék a békéscsabai gettóból szöktek Budapestre – most pedig a fővárost éri el a lidércnyomás.

Apám megmagyarázta, hogy a gettó céljára épületeket jelölnek ki, azokat „csillagos háznak” nyilvánítják, és mindegyiket óriási, kanárisárga Dávid-csillaggal jelölik meg. A csillagot fekete háttéren kell minden egyes csillagos ház homlokzatán elhelyezni. Iván figyelt fel rá, hogy a „csillagos házakra” vonatkozó rendelkezés részletesen megmagyarázta: az ilyen házak kijelölése attól függ, milyen százalékban lakják zsidók. Apám, aki már olvasta a rendeletet, elmondta: olyan házak számítanak majd csillagosnak, amelyekben több mint 50 százalékban zsidók laknak, és ott ezután csak zsidók lakhatnak majd. Azok az épületek, ahol 50 százaléknál kevesebb a zsidó bérlő, „keresztény háznak” számítanak. Amennyiben az ilyen házakban élő zsidóknak van hová menniük, megtehetik, ha nem, akkor a Zsidó Tanács kijelöl nekik szállást valamelyik csillagos házban, ott egy szobát kap egy család.

A csillagos ház

Június 17. és 24. között mintegy 200 000 budapesti zsidó volt az utcán – költöztek. A rendelet kihirdetésének napján apám otthon maradt, és néztük az ablakból a siető emberáradatot. Egyesek lovas kocsin vagy talicskán vitték a holmijukat, mások a hátukon vagy a kezükben. Végtelen, kaotikus sorokban mentek, űzöttek, magányosak, kétségbeesettek voltak – még arra is gondoltam, hogy örültek. Iván és én fél 12-kor hagytuk el lopva a házat, egy pinceablakon át. Újra és újra visszaneztünk, féltünk, nem vett-e észre bennünket valaki. A fénylő, sárga Dávid-csillaggal a ruhánkon, álltunk egy darabig az Abonyi utca és Aréna út sarkán, amíg a szüleink utánunk jöttek, és visszavittek bennünket a lakásba. Az utcákon rengeteg volt a rendőr. Szüleink visszaparancsoltak a házba, mert halálra rémültek, hogy jelenlétünk provokálhatja az egyenruhásokat. Ám aztán őket is magával sodorta a látvány, beolvadtak az utcaképbe. Látva idős embereket, akik kínlódva húzták dobozokkal megrakott kocsijukat, cipelték bútorukat, az anyákat, amint gyerekeikkel levegő után kapkodva meneteltek, látva a nyomorékokat, a rokkantakat botladozni a járda és az úttest között, szüleim próbáltak segíteni, de

amikor látták, hogy néhány rendőr az utcán állók igazoltatásához fog. Riadtan hazasiettünk. Otthon a csupasz falra meredtem. Túléljük-e?

A június 17-i rendelet előírta a főváros zsidóinak áttelepítését és összevonását. Annak ellenére, hogy házunkban a bérlőknek mintegy 70 százaléka zsidó volt, nem voltunk biztosak benne, hogy az épület csillagos ház lesz-e. Természetesen szörnyű volt a gondolat, hogy költözni kell. A könyvespolcok, a zongorám! Szüleim és nagyszüleim munkájának gyümölcsével volt tele a lakásunk, tudtam, hiszen a családban sokat beszéltünk erről.

Később, délután apám a karjába vett, mosolyogni próbált.

– Tárgyak soha nem lehetnek fontosabbak, mint az élet. A fontos az, hogy ne szakítsanak el bennünket egymástól!

– Igen – suttoztam –, minden rendben, csak maradjunk együtt.

Lelkem mélyén azonban megboroztam tőle, hogy hajléktalan leszek. „Hajléktalan, hajléktalan, hajléktalan” – másra sem tudtam gondolni. Hiszen ha nem tartozunk valahova, akkor könnyen el tudnak minket választani egymástól, gondoltam. Iván vállat vont, és nekilátott hogy egy másik rádiót készítsen, nyilvánvalóan nem volt hajlandó foglalkozni a veszéllyel. Anyám azonban egész éjjel zokogott. Erzszi szorosan átölelt, nem akart hazamenni, de apám meggyőzte, hogy nem maradhat éjszakára.

Másnap reggel apám ismét elment a Zsidó Tanácshoz, ahol a budapesti csillagos házak listáját készítették. Nagyszerű hírrel tért haza: házunk, az Abonyi utca 10. is

csillagos ház lesz. Nagyon megkönnyebbültünk, nem kell elköltöznünk, nem kell elhagynunk az otthonunkat, nem leszünk hajléktalanok, mint Hanna!

Ugyanakkor természetesen másoknak kellett hozzánk beköltözniük. A káoszban, amely a budapesti zsidók között hirtelen kialakult, apám véletlenül összetalálkozott egy gyógyszerész kollégájával, Beer Sándorral (Sanyival), akit már régről ismert. A Beer család helyet keresett, ahova költözhetnek, apám pedig olyan embereket, akiket befogadhattunk. Mielőtt döntés született volna, felmerült a kérdés: hány embernek kellene beköltöznie lakásunkba? Tanulmányozva a kérdést, apám megtalálta a választ. Négy szobánk volt ugyan, ám az 1941-es rendőrségi szabályozás szerint az egyik nem számított szobának, mert csak kis ablakai voltak, míg a másik, igen kicsi helyiség csak félszobaként volt nyilvántartva. Ilyenformán lakásunkat két és fél szobásnak tekintették, így a rendelet alapján csak egy szobát kellett egy másik zsidó család rendelkezésére bocsátani. Mi négyen megtartottuk a kisablakos szobát, és mellette azt a helyiséget, amelyben a könyvtár és a Steinway zongora állt, azaz két szobánk maradt. Anyám szobája a biedermeier szalon bútorral, nagyapám ajándékával, amelyet anyám szenvedélyesen szeretett, most a Beer házaspáré és hétéves kisfiuké, Jancsié lett. A negyedik, parányi szobába, amelyben Iván élt, amióta három évvel korábban Budapestre költöztünk, egy ágygal, polccal és egy székkal, most Károly, Beerné bátyja költözött.

Azzal, hogy nyolcan éltünk lakásunkban, rendkívül szerencsésnek és boldognak éreztük magunkat. Szüleink megkönnyebbültek, hogy „csak” négyen költöztek be hozzánk, hiszen a ház legtöbb lakásában most 12-14 ember lakott a miénknél nem lényegesen nagyobb lakásokban. Ugyanakkor sem Iván, sem én nem bántuk, hogy Beerék hozzánk jöttek, és nem éreztük a zsúfoltságot. Igazság szerint egész jónak éreztem az új körülményeket. Örültem a gondolatnak, hogy sok gyerek lesz körülöttem, akikkel játszhatok. Abban az időben nem akartam egyedül lenni, sokkal inkább vágytam barátok után. És szüleim természetesen örültek, hogy nem kellett hátrahagyni, kidobni, beszolgáltatni vagy elajándékozni a tulajdonunkat, ahogyan erre sokan kényszerültek. A szegény Beer család sem maradhatott az otthonában. November 17-ig voltak velünk, addig a napig, amikor elmenekültünk az épületből, mielőtt kiürítették és birtokba vették a nyilasok. Attól a naptól kezdve mi, akár csak a Beer család, bujkáltunk. És szerencsések voltunk: valamennyien túléltek a holokausztot, kivéve Károlyt. Behívták munkaszolgálatosnak, és halálmenetben ölték meg magyar katonák 1944 őszén.

Az Abonyi utca 10. gyermekai

Beerék június 20-án dél tájban jelentek meg lakásunk bejáratánál. Egyikük kis kocsit húzott, a többiek takarókat, párnákat cipeltek a hátukon és a kezükben. Kedvesen mosolyogtak, de mosolygós arcuk mögött felindulás rejtett. Nem telt bele öt percnél több, amikor Beerné már nem tudta tovább palástolni szomorúságát és zavarodottságát. Szép arcát elhomályosította a fájdalom, sötétbarna szemei vörösek voltak. Amint becsukták maguk mögött a lakás ajtaját, kitört rajta a zokogás, és sokáig nem tudta abbahagyni a sírást. Kedves embereknek tündek, és végtelenül sajnáltam őket szenvedésükért.

A férj rövid ideig még velünk maradt, és közölte: mindent megtesznek, hogy jól beilleszkedjenek háztartásunkba, hogy erősek maradjanak, és túléljék ezeket a szörnyű időket. Szeretné megérni a háború végét, mondta, ezért úgy kívánják folytatni életüket, mintha soha nem üzték volna el őket a lakásukból.

Nyíltságuk, kedvességük meghatott bennünket, hiszen tudtuk, hogy nagyobb és nehezebb terhet kell viselniük, mint nekünk: nekik ki kellett költözniük az otthonukból, nekünk nem. Örültem, hogy jöttek, tetszett Jancsi, és úgy

gondoltam, remekül fogunk tudni együtt játszani. Sőt: kíváncsian vártam, ki mindenki költözik még az épületbe. Nem tudtam, mivel fog ez majd járni. Lakóházunk háromemeletes volt, minden emeleten három lakás, kivéve a félemeletet, ahol csak két család élt.

A következő néhány nap változásokat hozott. Mindezekelőtt rengeteg ember költözött be a házba. Gyerekek, felnőttek, az utóbbiak között voltak öregek, betegek, nyomorékok. Minden emelet lépcsőháza, akárcsak az egyes lakások előszobái, tele voltak emberrel: férfiakkal, nőkkel, gyerekekkel, öregekkel, bútorokkal, csomagokkal, használati tárgyakkal. Amint apám mondta: az épület háborús övezetnek tűnt, ahol harcosok és menekültek nagy csoportjai mozogtak oda és vissza, ki és be.

Néhány napba telt, amíg megszűnt a káosz. Vagy csak megszoktam? Nem tudom. Mindenesetre az érzés, hogy emberek nagy tömegei lerohannak és megsemmisítenek, egy idő után elhalványult. Kezdtem hozzászokni házunk állandó változásához is. Továbbá szépsége, csendes eleganciája, emberfürtök lepték el a kertet, az emeleket és a lépcsőket, az ember kezdte úgy érezni magát, mint egy óriási piacon. A lakók ugyancsak változtak: az idősebb párok némelyike visszavonult és ritkán hagyta el a lakást, amelyben élt, míg mások keresték a társaságot. Néhány új családról kiderült, hogy kedvesek és barátságosak. Ráadásul egész sor új gyerek érkezett, idősebbek és fiatalabbak is voltak köztük, mint Iván és én, és ott játszottak az udvaron és folyosókon.

Függetlenül attól, hogy velünk laktak Beerék, s éltek emberek alattunk és fölöttünk is, naponta több órát gyakoroltam a zongorán. Hallgattam a világ nagy művészeinek hanglemézeit, hogy megtanuljam tőlük a kifejezésmodot, az új technikát, az előadóművészet új útjait. Furcsa módon annak ellenére, hogy szemünk előtt bontakoztak ki az életveszélyes fejlemények, végiggyakoroltam az év tavaszát, nyarát és őszét – egészen novemberig, amikor el kellett hagynunk a lakást, és menekülnünk kellett. Beerék – akárcsak azok, akik fölöttünk és alattunk laktak – rendkívül kedvesek és türelmesek voltak, soha senki nem kérte, gyakoroljak kevesebbet, még kevésbé, hogy hagyjak fel a zongorázással.

Hamarosan összeismerkedtünk pár gyerekkel, és kezdtünk együtt játszani. Voltak persze olyanok, akik nem nagyon keresték a házban élő többi gyerekek társaságát, de most azokról a 9-18 év közöttiekről beszélek, akik naponta összejöttek, és együtt játszottak. Iván és én közéjük tartoztunk. Még éjjel is, amikor aludnunk kellett volna – ám szüleink számára most kevésbé látszott fontosnak, hogy erőltessék „a pihenés időszakát”, mint korábban. Ebben a helyzetben a csillagos ház legtöbb szülője számára minden szabály és előírás elvesztette jelentését és fontosságát. Nem kellett leülnünk minden egyes étkezéshez, és senki nem figyelte, úgy eszünk-e, amint illik. Nem kellett naponta megcsinálni a házi feladatot, nem kellett rendszeresen francia, német vagy latin szavakat tanulni, amint még kötelező volt, amikor márciusban abbahagytuk az iskolát.

A felnőttek most más dolgokkal foglalkoztak, nem a mi nevelésünkkel. Többnyire egymással beszéltek, próbálván megérteni a kormány által kiadott különböző rendeleteket és utasításokat, azután újra meg újra próbálták értékelni a háború szüntelenül változó fejleményeit, keresni a menekülés új útjait. Az emberek jöttek-mentek lakásunkban, beszélgettek apámmal, és hallgatták az Iván által összerakott rádiót. Mások megszállottan vásárolni indultak, hogy meleg ruházatot és konzerveket szerezzenek arra az időre, amikor szükség lesz rá – s amely idő elkerülhetetlenül elérkezik.

Apám, aki soha nem adta fel a menekülés reményét, talált valakit, aki felajánlotta: elvisz minket Romániába, s onnan hajóval indulhatunk az akkor Palesztinának nevezett területre. Az illető óriási összeget kért ezért, apám egy ideig mérlegelte az ajánlatot. Volt pénzünk, de úgy gondolom, aggódott, mi történik, ha nem úgy alakulnak a dolgok, ahogyan az utat tervezték. Később másik emberrel lépett kapcsolatba, aki szintén segítséget kínált. Az övé megvalósítható tervnek tűnt: azt javasolta, költözzünk a házába Mátraházán, ezer dollár fejében, amelyet előre kell kifizetnünk, s ott maradhatunk a háború végéig. Szüleim azon vívódtak, hogyan tudnánk elhagyni a házat, és autón vagy vonattal a Mátrába jutni és az idegen környezetben élni.

Időközben borzasztó történeteket hallottunk Erzsitől és másoktól arról, hogyan bánták a rendőrség és a csendőrség a bujkáló zsidókkal. Az egyik Fischmann Mihálytól, apám

radiológus barátjától származott. Munkaszolgálatot teljesített, felesége és lánya pedig Békéscsabán rejtőzött, hogy elkerüljék a gettót és a deportálást. A szomszédok feljelentették őket, és odavezették a csendőröket a parasztházhoz, amelynek padlásán a két nő bujkált. Megverték és deportálták őket.

Szüleim napokig töprengtek a menekülés módján, s végül elvetették a Palesztinába vezető utat, mert rendkívül veszélyesnek ítélték. Jobbnak találták a mátraházi tervet, ahol gondoskodni tudnak rólunk. Gond volt azonban, hogy nem ismerték ezeket az idegeneket, és úgy érezték, nem tudnak bennük maradéktalanul megbízni. Ugyanakkor az ár, amelyet kértek, szélsőségesen magas volt. Éjszakáról éjszakára mérlegelve a terveket (állandóan figyeltem a lámpa világos csíkját szüleim szobájának küszöbe alatt) apám mindkettőt elvetette. Ugyanakkor kétségbe ejtette a gondolat, hogy maradjunk és várjunk annak a sorsnak a beteljesülésére, amelyet a németek szántak nekünk. Hamarosan új lehetőségek után nézett.

Miközben szüleinkre rettenetes nyomásként nehezedett az állandó fenyegetés és tehetetlenségük tudata, az Abonyi utca 10. gyerekei olyan világban éltek, amely különbözött szüleikétől. Miközben szörnyűségekről érkeztek hírek, mi a fantázia, a tündérmesék világában éltük életünket.

– „Jó reggelt, Ophelia” – vagy – „Jó reggelt Trisztán” – vagy – „Jó reggelt, Rigoletto” – üdvözölték egymást a lányok és a fiúk. A megszólított azonnal beszállt a játékba, idézte Opheliát, Trisztánt vagy Rigolettót, s kezdte játszani

ni vagy tovább színezní a jelenetet, amelyet azután a két játékos vagy a darabok szöveggönyve szerint fejezett be, vagy helyben rögtönzött új szövegekkel lehetőséget adott másoknak a bekapcsolódásra. A legnagyobb teljesítménynek az számított, ha valaki közvetlenül tudta folytatni a szöveggönyvet. Késő esténként az idősebb gyerekek megmondták, hogy másnap melyik darabot fogjuk próbálni, vagy melyik költeményen fogunk dolgozni. Így azután éjjel vagy másnap reggel részleteket tanultunk drámákból, versekből, a világirodalom mesterműveiből. Vagy éppen új darabokat kreáltunk, amelyekben az említett alakok főszerepet játszottak, így új előadásokat, új élményeket tudtunk nyújtani egymásnak. A játékosoknak folytatniuk kellett a társaik (vagy maguk) által megkezdett darabot, és végigvinniük a jelenetet – vagy pedig, ha ők találták ki a színművet, új szövegekkel, jelenetekkel kellett gazdagítaniuk. Amikor nem játszottunk, egész nap a szövegeket tanultuk a lakásban vagy folyosón.

Együtt-gondolkodásunk egy másik formája volt, hogy kiépítettük a kérdések és válaszok szigorú rendszerének szabályait. Új szereplőket, karaktereket találtunk ki, elhelyeztük őket Rómeó és Júlia, Lear király vagy Ophelia mellé, hangot adtunk a szereplők fájdalmának vagy boldogságának – vagy éppen szembeszálltunk velük, Shakespeare stílusához hasonló szövegekkel. Shakespeare mellett betanultunk részleteket Molière, Racine, Ibsen, Goethe darabjaiból, játszottunk Karinthy, Molnárt, Vörösmartyt, Schillert és Hoffmannstahl. Előadtuk Rilke költeményeit

és meséit a jó Istenről, szavaltunk Adyt, Petőfit és Aranyt, Shakespeare-t, Milont és Oscar Wilde-ot, írtunk új darabokat. Azt játszottuk, hogy képzeletbeli alakok vagyunk, és rögtönzött drámákat adunk elő két vagy három társunkkal. Beszéltünk, írtunk könyvekről, politikáról, etikai és vallási kérdésekről, olyan szenvedéllyel, amely elválaszthatatlanná tett bennünket, és ez a szenvedély meghatározta, hogyan fogjuk fel a játékot és a barátságot. Ezek a játékok alakították világunkat, kapcsolatunkat, nemcsak ott és akkor, életünk egy bizonyos szakaszában, hanem mindörökké. Később a legtöbben azok közül, akik akkor ott voltunk és együtt játszottunk, megkísérelték újjáéleszteni a barátságoknak, az összetartozásnak azt a világát, amelyet a csillagos házban megéltünk. Jóllehet a csoport nem maradt együtt a háború után, a mágikus erő, amelyet ez az együttműködés szellemi, érzelmi fejlődésünkre gyakorolt, tartós maradt, máig kihat gondolkodásmódunkra.

Összebarátkoztam Elek Mártival, egy gyönyörű, sötét hajú és szemű, szeplős tizenkét éves kislánnyal, aki nagyon viccesen látta a világot. Ő és Iván egymásba szerettek, és a csoport „a gyermektársadalom első fiatal párjaként” ünnepelte őket. Márti nővére, Zsuzsa, tizenhat éves volt. Kék szeme, szív alakú arca és hosszú, sötétszőke haja komoly benyomást gyakorolt a fiúkra az Abonyi utca 10. alatti csillagos házban. Az, hogy Zsuzsa is bekapcsolódott játékainkba, szerepet játszott a csoport összetartásában.

Burg Kitty, egy kilencéves, göndör hajú kislány, annyira szerette, ahogy a *Micimackó*t olvasom neki, hogy egész nyá-

ron minden reggel a könyvvel a kezében várt a lépcsőházban, újra meg újra meg akarta hallgatni a történetet. Bátyja, Robi magas, jóképű fiú, sötét hajú, sötét szemű, egyidős volt Ivánnal, és jóban voltak. Robi is játszott, mint mindenki, de nagyon büszke volt arra is, milyen sikere volt a lányoknál. A csoport tagja volt a rendkívül intelligens, tizenöt éves Vilcek Denise. Remélte, egyszer majd híres író lesz belőle. Ő is lelkesen játszott velünk, és újra meg újra elmagyarázta a csoportnak gyönyörű novellái és költeményei jelentését. Denise két évvel a háború után gyermekparalízisben halt meg. Köztünk volt László Ervin, a tizenkét éves zongorista csodagyerek, ő is Faragó tanítványa volt. Velünk játszott még a tizenkilenc éves Mérő Félix is, aki Márti nővérének, Elek Zsuzsának udvarolt, de sokszor csak azért jött, hogy játsszon a csoporttal. Ott voltak azután, rövid ideig, a Margittai gyerekek: Tomi többnyire Ivánnal játszott, Gyuri pedig az én zongorajátékomat hallgatta.

Egy nap mindkét fiú családotul eltűnt a házból. A hírek szerint vonaton hagyták el Budapestet más zsidókkal, akik pénzzel váltották meg szabadságukat a németektől. A háború után azt hallottuk, hogy mintegy 1700 társukkal együtt, akik a Kasztner-féle vonaton utaztak, életben maradtak. Sajnáltam, hogy elmentek, mert nagyon jól illettek közénk. Főként azért maradtunk együtt, mert ott volt Edinger Márta, vagy EDMA, amint képeit, karikatúráit a háború után a sajtóban szignálta. A tizennyolc éves briliáns Márta volt a „gyerektársaság” vezetője. Ő lett a szervező, játékaink első számú felfedezője, ő volt a mese-

mondónk és színigazgatónk, a költő, a játékvezető, a csoport kritikusa. Ő lett a rendezője egy sor színdarabnak, amelynek szerepeit kívülről megtanultuk és eljátszottuk. Sosem fogyott ki a történetekből, sosem fáradt el Eichen-dorff, Brentano vagy Rilke meséit olvasni, és szavalt nekünk Goethét, Mallarmét, Rimbaud-t, Verlaine-t, Adyt és Babitsot. Ő tervezte a csoport előadásainak programját, ő rendezte a hangversenyeket, amelyeket László Ervin és én adtunk. Még abban is segített, hogy megírjuk a hangversenyeken játszott darabok ismertetőjét. Márta előadásokat tartott az Abonyi utca 10. gyerekeinek a világ nagy festőiről, a régiekről és a modernekről, és megmutatta nekünk képeiket a könyvekben, amelyeket a lakások polcain talált.

Próbáinkat és előadásainkat általában az épület második emeletének nagy, kényelmes előcsarnokában tartottuk. A lakásokból székeket hoztunk ki a „felnőtteknek”, amint szüleinket némileg megvetően neveztük.

A hangversenyeken, amelyeket a mi lakásunkban rendeztünk, lényegesen kisebb volt a közönség, s mivel Beérék megengedték, hogy az ő szobájukat és székeiket használjuk, 15–20 embert le tudtunk ültetni. A hangversenykalauzokat EDMA tervezte: egyenként készítette el a rajzokkal, a „csillogos ház” lakóinak remek karikatúráival, politikai karikatúrákkal elegyített meghívókat.

Kétség nem fér hozzá, hogy a világ, amelyet teremtettünk magunknak, felette állt a valóság világának, kívül maradt a politikán, a háborún és a jövőn, amelyet a németek és ma-

gyar szövetségeseik a zsidók számára előkészítettek. A mi világunk a tündérmesék és a játékok álmvilága, Eldorádó birodalma volt. Szívszaggatóan gyönyörű világ, amelyet könnyű volt megteremteni, s amelynek nem lehetett ellenállni. Ezek a játékok meghatározták, merre vezetett ezeknek a gyerekeknek az útja a jövőben.

Napi időbeosztásunk természetesen különbözött. Én például reggel gyakoroltam, kora délután szerepeket és verseket tanultam, azután este bevettem magam a játékok világába. Más gyerekek viszont már akkor játszani kezdtek, amikor reggel felébredtek. Miközben állandóan tudatában voltunk a fenyegető veszélynek, magával ragadott bennünket ezeknek a játékoknak az ereje, a barátság és a művészet, az általunk teremtetett tündérvilág szabadsága.

Általában délután 4-kor mentem ki a lakásból, hogy leüljek Kittyvel a egyik lépcsőház egyik sarkában, és felolvastam neki a *Micimackó*ból. Egész nyáron ez folyt. Találkozásunk lényeges része volt a könyv utolsó mondata, amelyet minden áldott nap újra el kellett olvasnom neki. Csoda szomorúvá, egyúttal boldoggá is tett, bárhol is álltunk meg a történetben: „De akárhová mennek, és akármi történik velük útközben, az Erdő végében, az Elvárásolt Völgyben, a kisfiú meg a medvéje mindig játszani fognak.”

Burg Kitty megértette, amit valamennyien azon a nyáron: ha akarjuk, magunk mögött hagyhatjuk ezt a világot, és úgy tehetünk, mintha egy másik világban élnénk, amelyben játékaink uralkodnak. Kitty imádta a *Micimackó*

jeleneteit, és újra meg újra megígérte nekem: mindig fog játszani, akkor is, ha felnőtt lesz. Folytatja a játékot, akárcsak Micimackó és Robin.

Abban az időben nem voltam tudatában, miért ragaszkodunk olyan szenvedélyesen játékainkhoz, és gondolom, a többiek sem tudták, miért csináljuk. Később ismertem fel: játékaink lehetővé tették, hogy magunk mögött hagyjuk a „felnőttek világát”, akárcsak a csillagos házat, vele a németeket, a félelmünket, hogy elválasztanak egymástól – és a halál fenyegetését.

Miután befejeztem a Micimackó következő fejezetének felolvasását Kittynek, utánanéztünk, hol van a csoport többi tagja. Nem volt nehéz megtalálni őket.

Valaki mindig megkérdezte, melyik játékot játsszunk aznap este:

– Ki fog kérdezni?

– Én fogok...

– Én fogok...

– Én fogok...

Valamennyien jelentkeztünk. Aki kérdezhetett, az döntötte el, milyen játékot játsszunk. Ha nem színházat, akkor valaki kiment, a többiek pedig megállapodtak egy bizonyos feladatban: például, a játékosnak ki kellett találni egy személyt, akire a csoport gondol.

Visszatérve a gyerek megkérdezte:

– Milyen virág lenne az illető?

– Rózsa! – kiabálta valaki.

– Nem – mondta egy másik. Viola!

– Nem – mondta a harmadik. – Én egyetérték az elsővel, de liliomokat is látok...

– Rendben.

– Milyen folyó? Gyors?

– Nem.

– Csendes, szép folyó?

– Igen.

– Szerintem nem. Szerintem a személy inkább csillogó patak....

– Én pedig – kapcsolódott be egy hang – olyan folyónak látom, amely virágos mezőkön kanyarog, és ezüst szalagként nyúlik el.

– És milyen zeneszerző lenne?

– És milyen színű?

– És milyen hangszer?

És ez így ment rendre, amíg kialakult az adott személy összetéveszthetetlen alakja, és a játékos nevén tudta nevezni.

Ez volt a kedvenc játékom. Évekkel, még évtizedekkel később is néha megkérdezem magamtól:

– Milyen növény lenne ez az ember?

– Milyen étel?

– Milyen festő?

Volt, aki a barkochba nevű okos kérdés-felelet játékot szerette. A csoportnak ki kell választania egy személyt vagy tárgyat, akit vagy amelyet a játékosnak ki kell találnia. Máskor a csoport eljátszotta, hogyan viselkedik, ír vagy beszél az adott személy, és ennek nyomán kellett rájönnie. Szavaltunk azután költeményeket, és játszottunk részletet

darabokból: a hallgatóságnak a jelenetek, a szöveg alapján ki kellett találniuk, melyik darabról van szó. És új játékaink voltak minden nap...

A nyár lassan telt. Természetesen a háború, vele a mi hozzá kapcsolt sorsunk állt a középpontban mindenben, amit otthon tettünk vagy gondoltunk. Ám ez a gyermek-közösség kimaradt a felnőttek élet-halál küzdelméből. Mi játszottunk.

A csoda

Június végén azután hirtelen elsötétedett a világ. Rossz híreket adtak szájról szájra a csillagos házban, úgy tűnt, közeledik a végétélet napja. Először arra figyeltem fel, hogy apám és Iván állandóan sutyorog valamit egymással, néha pedig anyámmal is: Erzsi elfoglaltabbnak látszott, mint valaha, kevesebb ideje maradt, hogy beszéljen velem, és folyton csak azt mondogatta, mennyire sürgős rejtekhelyet találnia valamennyiünk számára. Úgy határoztam: figyelmen kívül hagyom a „híreket” csakúgy, mint Erzsi terveit. Elhatároltam magam a „valós világtól”, vagy ahogy ezt az értelmetlen, brutális dolgot a gyerekek között neveztük, „a felnőttek birodalmától”, és folytattam a tündérmese-játékot. Akárcsak korábban, amikor harmadikos voltam, és először hallottam Hanna piacteréről – bezártam fülemet a hírek előtt. Így sem kerülhettem el azonban, hogy ne halljak nagy csendőregységek összevonásáról Budapest körül, vagy a kerengő híresztelésekről, amelyek (amint ma tudjuk) arra utaltak, hogy a hatóságok haladéktalanul bevagonírozzák a főváros zsidóságát. S miután szembesültem a brutális valósággal, hogy mi történhet, immár nem lehetett elszaladni a hírek elől. Kezdttem figyelni és megértet-

tem, hogy a többség szerint július elején deportálni fognak bennünket. Napok teltek el, mire bevallottam magamnak: elérkezett a pillanat, amelytől már évek óta rettegettem. És tudtam, hogy ez a pillanat szét fogja rombolni az életünket.

Hamarosan nyilvánvaló lett, hogy mindenki a legrosszszabbra számít. Apám intelligens, melegen sugárzó sötét szemei hol kitágultak hol összeszűkültek. Anyám állandóan sírt:

– A gyermekeim! Az én két gyönyörű gyermekem! És nincs hova mennünk... – ismételte mindegyre.

Beerék is lesújtva, némán mozogtak a lakásban, gondosan becsukva az ajtókat maguk mögött. Én abbahagytam a gyakorlást, akárcsak az olvasást, és rövid időre még a játékot is a barátaimmal. Esténként ugyan továbbra is találkoztunk, de nem sokat beszéltünk – akárcsak a felnőttek, ők sem töltöttek már sok időt egymással. Úgy tűnt, mindenki elvesztette érdeklődését a társalgás, a munka, a jövő tervezése iránt, senki nem akart már valami fontosra készülni. Azután ebből a bénultságból pánikhangulat alakult ki. Egyik szomszédunk, Nagyné, aki a negyedik emeleten lakott két gyermekével, egy hatéves kislánnyal és egy tizenöt éves, Down-kóros fiúval, meglátogatta anyámat.

– Nem hagyom nekik, hogy elválasszanak a gyerekeimtől! – ismételte.

Nyilvánvalóan rettegett a magyar csendőrök megérkezésétől, hiszen addigra közismert volt Budapesten gyilkos kegyetlenségük, amellyel a vidéki gettókbán a zsidókkal bántak. Fogalma sem volt azonban, mi lesz a célja annak

az utazásnak, amelyre majd rákényszerítik, sem pedig arról, milyen „szabad döntése” is lehet a gyermekeiről. Nem tudta, nem láthatta előre azt, amit csak a háború után tudtunk meg: hogy tudniillik, ha – valamilyen csoda folytán – ő és gyermekei túlélik a vasutazást, megérkezésük után valamennyiüket azonnal elgázosították volna Auschwitzban. Auschwitz 1944 júniusában ugyanis még titok volt a budapesti zsidók számára.

Mégis: mindaz, ami addig a csillagos házban történt, más volt mint az új veszélyérzet, amely most eluralkodott az embereken. Lassan teltek a napok, többnyire mindenki a lakásában maradt. A rettegetésnek és a terrornak ebben a légkörében, a vihar előtti feszültségben anyám egyszer csak beszélni kezdett a bennünket fenyegető veszélyről, hangsúlyozva: most már nagylány vagyok, meg kell értenem a problémákat, amelyekkel szembesülünk. Azaz tudnom kell, hogy a háború vége előtt egyszer talán még el kell majd rejtőznöm, nélküle és apám nélkül, Iván és Erzsi nélkül. Hogy egy ideig talán egyedül kell majd élnem, más néven, és úgy tenni, mintha más lennék, mint az az Abonyi Zsuzsi, aki vagyok. Tán az is lehetséges, hogy más gyerekekkel vagy felnőttekkel kell majd együtt laknom, akiket korábban nem ismertem, olyan helyeken, ahol soha nem voltam. Ráadásul – tette hozzá – esetleg neki, Ivánnak vagy apámnak ugyanezt kell majd tennie. Ez pedig nagyon fontos a jövőnk szempontjából, mert ha sikerül, elkerülhetjük a deportálást.

Anyám ismételte, milyen fontos hogy életben maradjunk, és milyen hálásnak kell lennünk, hogy sikerült biz-

tonságos rejtekhelyeket találni. Beszélt arról is, hogy erkölcsi cél a túlélés. Elmagyarázta: mindent meg kell tennünk, hogy senki ne ismerhessen fel bennünket, ne jöhessen rá, kik vagyunk valójában. Próbált biztatni, hogy amikor majd mindennek vége lesz, újra megtaláljuk egymást, és attól kezdve boldogan élünk majd együtt, mindörökké.

Akárhányszor ezekről a dolgokról beszélt, sírva fakadtam, mielőtt befejezte volna. Anyám kétségbeesett, akárcsak apám. Mit tehettek volna velem? Szörnyen viselkedtem. Úgy tűnt, nem értem meg, hogy szükségük van az együttműködésemre, hogy szétválásunk küszöbön áll, fel kell vennem a szerepet, hogy más vagyok, mint az a kis zsidó lány, aki vagyok – különben nem éljük túl. Ám én hallani sem akartam erről. Nem akartam egyedül maradni – még tettetni sem akartam, hogy egyedül vagyok. Több kísérlet után szüleim nagyszerű ötletnek tartottak egy új módszert, amellyel reményeik szerint le tudják győzni ellenállásomat. Úgy határoztak, a tündérmesék világát használják, hogy legyőzzék a különválástól való félelmemet. Tudták, mennyire élveztem a gyerekcsoportot, játékaikat, a különös jeleneteket, amelyekben különböző jellemeket megszemélyesítve szerepelünk. Anyám javasolta: adjunk elő olyan játékot, amelyben ő képzelt hölgy egy lakásban, ahova megérkezem, az én szerepem pedig a kislányé, aki vidékről jött, ahol nagyszüleivel hagyták. A nagyszülők azonban meghaltak, és a kislány feljött a fővárosba hogy megtalálja anyját és apját.

Ebben az időben vidéken, különösen Kelet-Magyarországon, zűrzavar uralkodott. Amint hallhattuk, küszöbön

állt a szovjet csapatok megérkezése, majd további előrenyomulása nyugatra és északra, ennek következtében tízezrek menekültek a fővárosba. Budapest tele volt idegenekkel, köztük elhagyott vagy szüleiktől elszakadt vidéki gyerekekkel. Szüleim úgy gondolták, hogy ezek az embertömegek és történeteik megerősítenek szükséges szerepemben, és lehetővé teszik, hogy biztonságban megbújjak, bárhova is kerüljek.

Amit persze nem láthattak előre, az volt, milyen nehezen tudom majd beleélni magamat ebbe a történetbe. Mennyire és mennyi ideig tudom majd játszani Ákom Zsuzsi szerepét – ez a név volt hamis születési anyakönyvi kivonatomban, ez volt a személy, akinek identitását most fel kell majd vennem. Anyám, hogy megkönnyítse helyzetemet, azt szeretne volna, hogy gyakoroljuk a „bújócskázást”, de én nem akartam ilyet játszani. Apámhoz fordultam segítségért – ő bátorítani próbált, hogy vállaljam, amit tanácsolnak.

Fárasztó és nagyon ijesztő volt a játék. Akárhányszor ismételtük, próbáltuk, szüleim elégedetlenek voltak velem. Úgy gondolták, nem vagyok eléggé meggyőző. Hova lett az én „nagy tehetségem”, amelyre felfigyeltek, amikor különböző darabokban szerepek sorát játszottam el? Erzsi és anyám mint a megszállottak próbáltak gyakorolni velem, azt akarták, játsszam el Ákom Zsuzsanna szerepét. Úgy hitték, hogy némi próbálkozás után kényelmesebben érzem majd magam a „másik lány” bőrében, és képes leszek arra, hogy új környezetben egyedül mozogjak. Eljátszottuk ugyan néhányszor ezt a játékot, de én utáltam.

Időközben a magas politika világában nagy változások következtek be. A kormányhoz hírek jutottak el arról, hogy a németek megszállta Lengyelországban, a koncentrációs táborokban, tömegesen gyilkolják a zsidókat. Amint később megtudtuk, a kormányzónak jóval korábban tudomása volt erről, még mielőtt az első magyar zsidókat szállító vonatok megérkeztek volna Auschwitz-Birkenaubába – és most már nem tehetett úgy, mintha nem tudna erről. A Vrba-féle jelentés, a két Auschwitzból megszökött szemtanú beszámolója szembesítette a borzalmas részletekkel, és Horthy is felfigyelt a kérdésre. Június közepére az auschwitzi jelentések elérték a nyugati sajtót, és június végén, amikor a szövetségesek már felszabadították Dél-Olaszországot, XII. Pius pápa – aki korábban soha nem emelte fel hangját a zsidók védelmében – táviratban kérte Horthyt a deportálások leállítására. Röviddel ezután Rooseveltnél figyelmzettette a kormányzót, milyen következményekkel járna Magyarország számára a budapesti zsidók deportálása. Az amerikai elnök levelét a svéd király hasonló üzenete követte, és tiltakoztak más kormányok is.

Az üzeneteken túlmenően július 2-án különösen kemény légítámadás érte Budapestet. Emlékszem erre a légítámadásra, hiszen a születésnapomon volt. Felszaladtunk a padlásra, hogy lássuk a lehulló bombákat. Jóllehet remegett a házunk, Iván, én, sok más gyerek és felnőtt, reménykedve figyeltünk. Robbantak a bombák, az ég fekete volt, sárga lángok, sötét füst kavargott a levegőben. Az óriási detonációk megrázták a házat, fülünkben dübörgött a zaj – és mi

mégsem féltünk. Éppen ellenkezőleg. Még a legfiatalabbak is tudták, hogy akár megéljük, akár nem, közeledik a felszabadítás, a megszabadulás a terrortól és a gyilkolástól.

Amint utóbb megtudtam, Horthy haladéktalanul és energikusan reagált a légítámadásra. Éppen olyan időpontban jött, amikor, mint említettem, több ország államfője tiltakozott a zsidók deportálása ellen, és amikor a katonai helyzet minden korábbinál világosabban jelezte a Harmadik Birodalom összeomlását. A kormányzó július 7-én cselekvésre szánta el magát. Miközben a csendőrség és a rendőrség a több mint 200 000 budapesti zsidó erőszakos elszállítására készült, Horthy felfüggesztette a műveletet. Mindenekelőtt eltávolította a „zsidótlanítási terv” két fő irányítóját, Baky Lászlót és Endre Lászlót, a Belügyminisztérium államtitkárait, és leállította a zsidók koncentrációs táborba szállítását. Horthy nem engedett sem a német, sem a magyar oldalról érkező nyomásnak, a budapesti zsidók deportálására egyelőre nem került sor, 1944 nyarára felfüggesztették.

Mi természetesen azt reméltük, hogy véglegesen lemondták, de bizonytalanok voltunk. Nem tudtuk pontosan mi történt, és féltünk, hogy a deportálás bármely pillanatban folytatódhat. Július 2-a után még napokig remégtünk. Múlt az idő, bénultan, kétségbeesetten ültünk a lakásokban. Mivel nem tudtuk, mi történik a háttérben, attól féltünk, hogy nem múlt még el a veszély. Az egyetlen gondom apám volt, semmi másra nem tudtam gondolni, csak őrá: mit fogok tenni, ha elválasztanak tőle? Ha megölik? Nem tudtam rá nézni anélkül, hogy sírva ne fakadtam volna, de nem akar-

tam, hogy kétségbeesettnek lásson. Félelmeimet mindenki elől elrejtettem, még Erzsi elől is: a szavai örökké bennem maradtak: „Akárhová visznek is, én veled megyek.”

– Tudod mit? – mondta apám egy nap. – Azt hiszem, nem visznek minket sehová, legalábbis nem most. Úgy tűnik, leállították a deportálást.

Erzsi zokogni kezdett. És később, amikor egyedül voltunk, megfogta a kezemet:

– Templomba mentem a születésnapodon. Szívem mélyéből imádkoztam, és hallottam, amit Isten mondott nekem. Érted? Beszélt hozzám.

– És mit mondott? – kérdeztem az elképedéstől nyitva maradt szájjal.

– Megígérte, hogy egyikünket sem fogják deportálni!

– És mi lesz Palival és Annival? – makacskodtam.

– Nem tudhatok mindent – vágott vissza bosszúsan.

Eltelt az éjszaka, akárcsak a következő nap, eltelt néhány hét. A budapesti zsidókat nem deportálták Auschwitzba.

Elmúlt bizonyos idő, mire magunkhoz tértünk a sokból, s kezdtünk visszatérni a korábbi élet kereteibe. A gyerekcsoport újra játszott: én egyik nap Nannerl voltam, Mozart nővére, máskor Clara Schumann. Szerepeltem egy Karinthy-darabban is, ott a bohóc szerepét alakítottam. Előadásaink rendkívül sikeresek voltak, a felnőttek javasolták, legyek színésznő, ha felnövök. Még mindig zongorista szerettem volna ugyan lenni, de a második helyre a színé-

szet került. Annak a lánynak a szerepét viszont, amelyet a szüleim szántak nekem, nem akartam eljátszani.

Újabb híreket kaptunk, Románia augusztus 23-án fegyverszünetet kért, és a szovjet csapatok végre megközelítették a magyar határt. Iván elmagyarázta nekem, hogy Horthy átalakította kormányát, a leginkább antiszemita miniszterek közül többeket leváltott. A zsidók élete hajszálnyival könnyebb, és nem kis mértékben reménytelibb lett – apám is néha újra nevetett. Az Abonyi utca 10. gyerekei pedig még szenvedélyesebben játszottak, mint korábban, már déltől együtt voltunk, és éjfélig játszottunk.

Elmúlt az augusztus, akárcsak a szeptember. A szövetségesek mind a nyugati, mind a keleti fronton előrenyomultak, napról napra közelibbnak látszott a háború vége. Erzsi és apám azonban, félve az utolsó pillanatban kibontakozó túlkapások lehetőségétől, gondoskodtak arról, hogy a rejtékhelyek, amelyeket nyár elején szereztek számunkra, továbbra is elérhetők legyenek. Megvoltak hamis papírjaink, Erzsi megegyezett pár emberrel, akik óriási összegek fejében szükség esetén hajlandók voltak elrejteni bennünket. Ekkor már csak az volt a kérdés, apám mikor dönt úgy, hogy ez a megfelelő pillanat. Menjünk mindjárt most, hátrahagyva mindent, ami a miénk, mindenkit, akit ismerünk, balsorsot hozva Beerékre és szomszédainkra? Szüleim ugyanis úgy gondolták, hogy ha eltűnünk, Henkné, a házmester észre fogja venni, és jelenti a rendőrségnek. Nyomozni fognak, és cinkossággal vádolják majd Beeréket vagy másokat. Adjuk-e fel egymást, és költözzünk idegenekhez, olyan helyek-

re, ahol a szomszédok gyanút foghatnak és feljelenthetnek? Vagy pedig az adott körülmények között várjunk és csak lapuljunk? És meddig? Mi lesz akkor, ha túl soká várunk, és az utolsó pillanatban már nem tudunk szabadulni? Vagy várjunk, amíg a helyzet rosszabbra fordul? Az igazi kérdés persze az volt: lesz-e időnk elmenekülni, ha ez megtörténik. Nem kétséges, hogy mindezeknek a döntéseknek komoly, tartós következményei voltak. Szüleim kétségbeesettek, háttározatlanok voltak, melyik utat válasszák.

Erzsi mindennap eljött, minden alkalommal meg kellett vesztegetnie a házmestert, amikor becsengetett. Segített anyámnak és mindenki másnak a házban, kártyázott velem és Ivánnal, olvasott is nekem. Tündérmesét játszottunk ahogy régen. Időnként lelkesen bekapcsolódott a gyerekcsoport játékaiba is, mindenki szerette. Mindenben kitűnő volt, kivéve a szövegeket: nem szerette megtanulni, és nem is akart közönség előtt fellépni, amit mi többiek annyira szerettünk. Egyébként Erzsi mit sem változott, bár néha feszültebb, eltűnődőbb volt, mint korábban.

Időközben a szovjet csapatok október 6-án átlépték a magyar határt. Október 14-re átkeltek a Tiszán, megkezdődött a felvonulás Budapest ellen. S miközben a szövetségesek áttörték a német vonalakat, belátható távolságba került a háború vége.

A rémület visszatérése

Eljött október 15. Emlékszem, dél körül járt az idő, és éppen Bach c-moll prelúd és fúgáját kezdtem gyakorolni, megpróbálva staccato vagy legalábbis nem legato játszani a prelúdot, keresve a módot, hogyan jelenítsem meg a csemláló hangját a zongorán. Iván felrántotta az ajtót. Mögötte apám sápadt arca tűnt fel, és anyám összekulcsolt, magasra emelt kezei. Balról Beerék rohantak be a szobába, aztán a szomszédok is, sorra becsengettek. A csillagos ház lakói hallották, hogy történt valami, és tudva, hogy nekünk van működő rádiónk, a mi lakásunkban gyülekeztek. Egyesek székre ültek, mások a padlóra, néhányan álltak vagy a falnak támaszkodtak. Vagy 20–25 ember lehetett a szobában, többen sírtak.

A rádióban Horthy beszélt. Hallgatósága feszülten, tágra nyílt szemmel, lefityedt szájjal, mintegy transzban hallgatta szavait. A kormányzó bejelentette, hogy fegyverszünetet kér.

– „.....Minden gondolkodó ember számára nyilvánvaló, hogy Németország elvesztette ezt a háborút – mondta. – Történelmi szerepem tudatában mindent meg kell tennem, hogy megállítsam a pusztítást.”

– Istenem! De hogy reagálnak erre a németek – kérdezték az emberek egymástól. A hír megrázta őket. Egyszerre ragadta magával őket a félelem és a megkönnyebbülés.

– Ha Magyarország szembeszáll a németekkel – mondta Beer –, akkor bombázni fogják Budapestet, és megölnék mindenkit, akit ellenségüknek tartanak. Rólunk, zsidókról nem is szólva! Nyilvánvaló hogy folytatni fogják a deportálásokat.

– Igen, de a németek már nem olyan erősek – mondta apám. Őszintén derűlátónak látszott. – Nyomasztja őket a biztos vereség, és végül is tudják, hogy már csak kevés idejük van hátra. Minden fronton veszítenek, a szövetségesek előrenyomulnak, készen állnak, hogy megsemmisítsék őket. Nem lehet kétséges, hogy a németeket rettenetesen aggasztja a jövőjük. Nem fogják a csapataikat ránk és Horthyra pazarolni.

– Ez nagyon logikusan hangzik – értettek egyet látogatóink. Ők azonban még nem tudták, amit én is csak sokkal később tudtam meg: nevezetesen, hogy a németek és magyar támogatóik számára a zsidók elleni harc elsőbbséget élvezett, fontosabb volt, mint a háború, amit a szövetségesek ellen indítottak, és fontosabb, mint a saját gyermekeik jövője. Inkább elveszítették a háborút, mint hogy felhagyanak a zsidók gyilkolásával.

A szomszédok maradtak még egy ideig, megtárgyalták Horthy beszédének részleteit. A legtöbben örültek és megkönnyebbültek, mások viszont az új fejleményeket potenciálisan katasztrofálisnak látták.

Csengettek – Faragó Gyuri volt az. Tágra nyílt szemmel meredtem rá, alig ismertem fel. Sokat fogyott mióta, vagy egy hónappal korábban, utoljára láttam. Karcsú férfi volt, most azonban csont és bőr, csinos arca sárgás, intelligens kék szeme fakó.

– Félek, hogy a helyzet nagyon súlyosra fordulhat, mondta. – Nem kellene itt maradnotok, el tudtok rejtőzni a mi lakásunkban. Azért jöttem, hogy elvigyem pár napra Zsuzsit, és bárkit, aki csatlakozni akar. Nem hiszem, hogy nagyon jó ötlet itt maradni. Közeledik a reakció Horthy bejelentése nyomán, a nyilasok fogják átvenni a hatalmat!

– Nem akarok elmenni! – tiltakoztam. A szüleim azonban ragaszkodtak hozzá, és Erzszi megígérte, hogy hamarosan követ. Mielőtt feleszmélhettem volna, rám adta a sapkát, kabátot, és kiléptünk a házból Faragóval. Nem beszélünk. Én a könnyeimmel küzdöttem, ő pedig nem tudta, mit mondjon. Lakásába érve leültünk a zongoraszobában. Viszszajött a hangom, és valami másról szerettem volna beszélni, mint arról, ami éppen történik. Hallottam apámtól a többszólamúságról, és szerettem volna házigazdámval Bacherrel beszélni – de nem tudtunk. Faragó nem tudott figyelmet fordítani rám, mert pillanatonként szólt a telefonja, sorra hívták barátai, akik nyilvánvalóan félték a jövőtől. Tanárom nagyon óvatosan fogalmazott, mert feltételezte, hogy lehallgatják a vonalát. Megértettem burkolt kifejezéseit, hiszen korábban gyakran hallottam, amikor szüleim így célozgatnak valamire telefonon. Faragó hol a lakását ajánlotta fel egy családnak, hol tanácsot adott bárkinek, aki telefonált.

Nagyon megható volt hallgatni. Tudtam, hogy valami óriási hősiességnak vagyok tanúja, büszke voltam, hogy a mi barátunk. Ám azt is láttam, hogy kimerült és fájdalmai vannak, bár igyekezett uralkodni a hangján, és nyugodtan beszélt barátaival arról, milyen úton-módon tudnak elrejtőzni.

Jóllehet meghatótt gondoskodása, szeretete és bátorsága, azon a délutánon végig rettenetesen féltettem a szüleimet. Vártam érkezésüket, Ivánét, de legalább Erziét, de senki nem jött. Telefonon nem tudtunk érintkezni, hiszen csak Faragónak volt működő vonala, szüleimnek nem. Úgy éreztem, reménytelenül el vagyok tőlük vágva. Amint ott ültem, egyik óráról a másikra, várva, hogy történjék valami és egyre jobban és jobban aggódtam, egyszerre figyeltem: új hang beszélt a rádióban. Hamarosan nyilvánvaló volt, hogy valami fontos történik. Faragóné bejött a szobába, s megállt az ajtóban. Faragó intett, jöjtek közelebb. A rádióból valóban új hang hallatszott: Szálasi, a nyilaskeresztes párt vezetője beszélt.

– Ég a világ, a lángok azzal fenyegetnek, hogy körbeveszik Magyarországot – mondta, és felhívott minden magyart: „segítsen kioltani a tüzet”. A nyilas vezér a zsidókat kárhóztatta „a katasztrófában való felelősségükért”, és megígérte: „befejezik a megkezdett munkát, és megszabadítják az országot ettől az alattomos ellenségtől”. Valamennyien tudtuk, mit jelent ez: újrakezdeni és befejezni a zsidók deportálását – pontosabban a budapesti zsidókét.

Különös érzés volt hallgatni szavait. Éreztem nemcsak a szavaiból ömlő gyűlöletet és azt, hogyan mozgatja ez

a gyűlölet a terveit, de figyeltem bombasztikus szavaira, olcsó retorikájára is. Akárhogyan, a folyamatnak, amelyről beszélt, nyilvánvalóan szélesebb következményei voltak, mint a pusztá szónoklás. Jelszavaival, örült ígéreteivel, hogy megnyerik a háborút (amit mindenki, akit ismertem, lehetetlennek talált), brutális fenyegetéseivel és követeléseivel ő és pártja olyan időszakot kezdett a magyar történelemben, amely hat hónappal hosszabbította meg az ország részvételét a második világháborúban, további 150 000 ember halálához vezetett, és olyan terrort hozott, amelyben zsidók további tízezreit gyilkolták meg.

Beszédét hallgatva szörnyű rémületet éreztem. Addig nem sok gyűlöletbeszédet hallottam a rádióban, de ez dermesztő volt: úgy éreztem, megtámadtak. És a szüleim nem voltak velem! Sírva fakadtam. Bár jó volt Faragóékkal lenni, a szüleimre vágytam, haza akartam menni.

Odakint besötétedett. Gyuri ült az ágyában, bőre sötét sárga volt a lámpa fényében. Látszott, hogy nagy fájdalom kínozza, szemében félelem, száját összeszorította, arcát grimasz torzította el. Kiaszottnak tűnt, mintha éjjeli köpenye pusztán a csontjait takarná.

– Meg fogsz halni – gondoltam, rázott a hideg és a félelem. A gyomrom összeszorult.

– Nem, nem, nem, nem fogsz – szólalt meg bennem egy másik hang.

– Élni fog, és együtt ünnepeljük majd a felszabadulás napját.

Nem hittem annak a hangnak.

– Még én sem akarok szembesülni az igazsággal, még én is egy hazugsággal a lelkemben akarok élni.

Csengettek, Erzsi jött meg, arcán hideg veríték. Könyörgtem, hogy vigyen haza, és bólintott, hogy elvisz. Nagyon fájt megölelni Faragót, mert azt gondoltam, nem látom többé. Jól gondoltam: többé nem találkoztunk. Megsimogatta a hajamat, keze kicsinek és vékonynak tűnt, bőre átlátszó volt. Visszanéztem az ajtóból, és még egyszer láttam fájdalmas mosolyát, szemének kékségét. Úgy éreztem, már fölöttünk van, fenn, az égen.

Az utcák sötétek és teljesen kihaltak voltak. Már nem emlékszem, milyen késő volt, pedig Erzsi megmondta, és éreztem, amint a karomat fogva remeg, hiszen délután öt óra után általános kijárási tilalom volt. Tudtam, hogy a háború utolsó szakaszába lépett, de a zsidók után kutató nyilaskeresztesek mindenhol ott voltak. Hamis papírjaim Erzsi táskájában lapultak. Ha megállítanak és igazoltatnak, sütögtá, azt kell mondanom, hogy Ákom Zsuzsanna vagyok, Békéscsabáról jöttem, és hogy Erzsi a rokonom. Megmarkolta a karomat, amint átmentünk az utcákon. Szorosan mellette lépkedtem, szívem majd szétpattant, arra számítottam, hogy a nyilasok bármely pillanatban megállítanak, ám nem találkoztunk velük, az utcák néptelenek voltak. Házunkhoz érve bementünk a vaskapun, befordultunk az oldalkertbe, és bemásztunk egy pinceablakon, amelyet Erzsi hagyott nyitva, mert nem mertünk a főbejáraton érkezni. Erzsi félt, hogy felriasztanánk a házmesternét.

Lakásunk ajtaja nem volt bezárva. Beléptem, és a szüleim karjaiba vetettem magamat – otthon voltam. Rántottát készítettek nekem, és csodálkoztak, milyen óriási étvágyam van. A kérdés azonban, amelyet meg kellett vitatni, nem az étvágyam, hanem a következő lépés volt. Láttam, hogy a szüleim éppolyan határozatlanok, mint korábban. Tudtam, hogy nem sokáig maradhatunk már az Abonyi utca 10-ben, világosan megértettem: a maradás lényegében azt jelentené, hogy bevárjuk a nyilasokat. Ugyanakkor szüleim féltek elhagyni a házat, féltek, hogy feltartóztatnak és agyonlőnek, hiszen tudták, hogy a rendőrség és a nyilasok állandóan razziáznak Budapesten, az utcákon, a vasútállomásokon, a buszokon és a villamosokon – mindenhol. Úgy érezték, még hamis papírokkal sem kísérelhetünk meg kimenni a sötét éjszakába – különösen négyen együtt. Egy ideig hallgattam őket, azután elaludtam.

Támad a gonosz

Másnap reggel anyám, apám és Erzsi heves vitájára ébredtem. Világossá vált számomra, hogy a felnőttek úgy gondolják: azonnal el kell menekülnünk, búvóhelyet kell találnunk. Erzsi elsietett, ám néhány óra múlva rossz hírekkel tért vissza. Sokan, akik nyáron menedéket ígértek nekünk, már nem voltak elérhetők – vidékre utaztak, vagy máshova költöztek. Erzsi kutatóján csak egy házaspárt talált otthon, akik közölték: rettegnek a szomszédaiktól, ezért nem engednek be zsidókat a lakásukba.

Mégsem érezte, hogy vereséget szenvedett. Azt mondta, egyetért apámmal, miszerint a feladat a háborúnak ebben a szakaszában könnyebb, mint az év tavaszán vagy nyarán volt. A veszély ugyan nagyobb, mert a nyilasok összevonták erőiket, hogy felszámolják Budapesten a maradék zsidóságot – de közelebb a háború vége. A szövetségesek már Németországban harcoltak, a szovjet hadsereg Budapest felé vonult, és apám szerint a rendszer bukásától már nem évek, hanem csak néhány hónap választott el.

– Nem fog soká tartani – mondogatta újra meg újra.

Erzsi másnap derűlátóan indult új kutatójára, ám ezúttal is sikertelenül tért vissza. Október 17-e volt, másnap to-

vább keresett, amíg végül 19-én talált valakit, aki segítséget ajánlott. Erzsi és apám elhatározták, hogy másnap ismét felkeresik az illetőt. Erre a látogatásra azonban nem került sor, mert olyasvalami történt ezen a napon, ami rosszabb volt minden lázálomnál, rosszabb, mint rettegésem Hanna piacterétől, rosszabb mint elhatározásom, hogy öngyilkos legyek: jöttek a nyilasok az apámért, és lágerbe vitték.

Reggel 6-kor szörnyű ordítózásra ébredtünk. Kiszaladtunk az előszobába, és apám a kulcslyukon kipillantva látta, amint nyilasok rohannak föl a lépcsőn, hátukon fegyverrel. Visszaszaladtunk a lakás belsejébe, de így is hallottuk, amint belöttek egyes lakásokba, hogy bejussanak. A mi emeletünkön, beleértve a mi otthonukat is, csak ordítózva berúgták az ajtót.

– Minden 16 és 55 év közötti férfi, minden 16 és 45 év közötti nő készüljön, lefelé az udvarra!

– Ébredjetek, lusta népség! Ki az ágyból! Minden tisztességes magyar dolgozik, ti meg alszotok, átkozott zsidók!

– Ébresztő! Ébresztő! Lejárt az élőködők ideje!

– Férfiak 16–55 évig, ki az ágyból!

– Ki az ágyból, disznók! A ház bejáratánál vagytok negyed 7-kor! Aki nincs ott, érte megyünk és agyonlőjük!

– Kezünkben a lista! Tudjuk, kik vagytok! Ha nem vagytok lenn negyedórán belül, megtalálunk benneteket a lakásban!

Iván nem tartozott a korcsoportba, akiket elhajtottak, sem pedig én vagy anyám. Apám igen. Sietve felöltözött, és a hátizsák után nyúlt, amelyet anyám már napokkal ko-

rábban előkészített. Én beszaladtam a szobába, és az ágyára vettem magam, amely még meleg volt. Fájdalmas arccal hajolt fölém. Iván is bejött. Apám sietősen megcsókolt bennünket. Kikísértük a lépcsőházba.

– Ha bármelyik átkozott zsidó követi ezeket a disznókat, helyben agyonlőjük! – ordított ránk egy magas, himlőhelyes arcú, izmos férfi.

Visszaszaladtam, és ismét apám kihűlt ágyára vettem magam. Azután az ablakhoz szaladtam, Ivánnal a függöny mögül leselkedve láttuk, hogyan gyarapodik az ötös sorokba állított, 40–50 tagú csoport az utcán. Egy másik csoportban, odébb, jobbra, nők voltak.

A piactér ötlött fel bennem. Világosan láttam, hogy most valóra válnak lázálmaim.

– De hiszen megígérte nekem, hogy Magyarországon ez nem fog megtörténni – zokogtam.

Iván lecsendesített:

– Megőrültél? Csak még nehezebbé teszed apának!

Anyám próbált az ablakból apámra mosolyogni.

– Erősnek kell lennünk – mondta. – Szörnyű erősnek. Aztán elfordult és sírt.

Ordítózó nyilasok rohángásztak ki és be a házukból és a szomszédos épületből, amely ugyancsak csillagos ház volt. Megértettem, hogy néhány percen belül mindkét ház férfit elviszik. Apám csoportját figyelve az láttuk, hogy vagy egymásra merednek, vagy a földre. Bár apánk időnként – úgy téve, mintha véletlen volna – fölneézett, jelezve nekem: vissza fog térni.

Úgy egy félórába telt, amíg a nyilasok ordítózása közepette elindították a csoportot. Elkaptam apám utolsó pillantását, mielőtt elment – de nem integetett.

Az egyik őr felordított:

– Ha integetsz, lelőlek!

Úgy éreztem, mintha kitépték volna a szívemet. Valóra vált minden, amitől valaha féltem. Zokogtam, reszkettem. Apám ágyára roskadva reménykedtem, hogy ez csak álom, de nem volt az. És senki sem tudott nekem segíteni – nem is próbálta meg. Anyám összeomlott: beszélni sem tudott, ő volt az, akinek segítségre volt szüksége. Iván pedig eltűnt; gondolom ő is sírt valahol. Aztán egy idő után tisztán és világosan hallottam apám hangját:

– Visszajövök!

Figyeltem. Visszagondolva azokra az órákra emlékszem, nem fontolgattam öngyilkosságot. Eltűnt az állandóan visszatérő gondolat, amely éveken át nyomasztott. Úgy éreztem, hogy mindaz, amit Magyarország német megszállása előtt a szüleimtől való brutális elszakadással kapcsolatban éreztem, gondoltam, a bevonulással tetőpontjára ért – utána pedig már nem hatott rám. Hogyan is követhetnék el öngyilkosságot nélküle? Hogyan hagyhatnám el? Itt kell találnia, amikor visszatér! Bár megtörtént a legrosszabb, és elvitték, nem gondoltam a halálra. Miközben kétségbeesve, a fájdalomtól összetörtén zokogtam, újra meg újra azt ismételttem magamnak, hogy vissza fog térni.

Később megérkezett Erzsi. Sírva fakadt, amikor hallotta, mi történt, egy idő után azonban felhagyott a zokogással,

és egyetértett anyámmal, hogy úgy kell élnünk és cselekednünk, mintha apám még velünk lenne. Ez azt jelenti, hogy Erzsinek megbízható rejtékhelyet kell találnia számunkra, hiszen anélkül rettenetesen sebezhetőek vagyunk, bármikor elvihetnek és megölhetnek a nyilasok, vagy halálmenetben elindíthatnak Ausztria felé. Nem mertük viszont elhagyni a lakást, mielőtt tudnánk, hova megyünk, hiszen az utcák is veszélyesek voltak. Attól is féltünk, hogy idegen környezetbe kerüljünk. A Budapesten terjengő hírek szerint, hogy ha a szomszéd feljelentette a lakásában zsidókat rejtőgetőt, a nyilasok a zsidókat helyben agyonlőtték, vagy a Dunához hajtották és belelőtték a folyóba. Bár akkorra az Auschwitzba való deportálásokat leállították (késő ősze Romániát, Lengyelországot és Magyarország keleti részeit is megszállták a szovjet csapatok), Budapestről halálmenetekben vitték az embereket nyugatra, ausztriai és németországi lágerrek felé.

Erzsi és anyám úgy határoztak, hogy egyelőre a csillagos házban maradunk, amíg Erzsi nem talál jobb megoldást. Anyám tudatában volt ugyan a veszélynek, amit a maradás jelentett, de túlságosan félt elhagyni a lakást, és velünk idegenekhez költözni, akikről semmit nem tud, akikben nem bízhat meg.

Október végére kockázatossá vált a maradás. Legtöbb barátom elmenekült már a szüleivel, mindenüket hátrahagyták, más szállást kerestek. Már néhány nappal azután, hogy apámat elvitték, a gyerekcsoport jelentősen összezsugorodott, csak négyen, Kitty, Robi, Iván és én maradtunk

a házban. Voltak más jelentős változások is. Miközben az oroszok közeledtek a fővároshoz, egyre kevesebb volt az élelmiszer, ráadásul megkezdődött Budapest ostroma. Híre kelt, hogy az ostromlott városban a nyilasok betörnek a gettóházakba, elhajtják a zsidókat, akik tudnak menni, a többieket legyilkolják.

Életünk immár hajszálon múltott. Apám távolléte anyámat kétségbe ejtette. Rémült, tehetetlen és magányos volt, csak átölelt és sírt. Iván viszont óriási erőt mutatott. Egész nap elfoglalta magát rádiók és egy lemezjátszó összeszerelésével, hallgatta a híreket, és beszámolt a csillagos ház lakóinak a frontok alakulásáról, a háború minden részletéről. Ráadásul zenét is hallgatott, a klasszikus muzsika egyre több darabját szerette meg. Amint múlt az idő, újra gyakoroltam a zongorán, újabb Bach-prelúdiumokat és -fúgákat és több Beethoven-szonátát megtanultam. Éjjel pedig egyre növekvő érdeklődéssel kezdtem olvasni a 19. és a 20. század nagy regényeit. Végre szülői felügyelet nélkül olvashattam Dickenst, Victor Hugót, Zolát, Balzacot és Thomas Mannt. Naplót is írtam, és azt a játékot találtam ki, hogy apám ott-hon van. Történeteket meséltünk egymásnak, vitatkoztunk és néha nevettünk is. Egyszer-egyszer anyám is bekapcsolódott velem ebbe a játékba – néha apámról beszélt nekem. Azután mindketten újra meg újra imádkoztunk az életéért.

Egy nap Erzsi levéllel a kezében érkezett. Azonnal felismertük, bár alig hittem a szememnek: apám kézírása volt. Álnéven írt Erzsinek – zsidók nem vehették igénybe a postai szolgáltatásokat –, s mint kiderült, egy Gödöllő közeli

táborban van. Egy katonai gyógyszergyárban dolgozik, ahol – amint később megtudtuk – egy hadosztály gyógyszerellátásáért és a laboratórium személyzetéért volt felelős. Ez nagyszerű hír volt. Életben volt tehát, láthattuk, hogy ellen tud állni a csapásoknak, és azt olvastuk ki a leveléből, hogy vissza fog térni.

Ez a gondolat egy pillanatra sem ment ki a fejemből. Ezredszer is elolvasva a levelet, álltam az ágyon az ablak alatt figyelve az utcát, vártam és vártam rá. Ám nem jött. Azután sírva fakadtam anyám karjaiban. Láttam, hogy anyám és Erzsí napról napra gondterheltebbek. Teltek a hetek és nem jött. Egy idő után már nem tudtam sem olvasni, sem gyakorolni. Egy délután, november első napjaiban azután megszólalt a csengő. Azt gondoltam, egy szomszéd jön, kiszaladtam. Apám állt az ajtóban, széles mosollyal arcán, sötétkékkabátjában és szürke kalapjában, ugyanabban az öltözetben, amiben elment.

– Mondtam neked – szólalt meg könnyekkel a szemében, mondtam neked, hogy visszajövök...

Még kiabálni sem tudtam az örömtől. A következő pillanatban anyámmal és Ivánnal zokogva borultunk a karjaiba. Most tudtam, hogy nem álmodom, nem fantáziálok. A következő két napban folyton a kezét szorongattam, hogy érezzem, hogy otthon van! Vissza kell mennie, mondta, akárcsak a két orvosnak, akikkel együtt eljött a táborból. Mint hangsúlyozta, hivatalosan jöttek, parancsnokuk tisztességes, rendes ember, azért küldte őket, hogy gyógyszereket hozzanak a fővárosi hadikórházból. Hogy

azután apám hogyan intézte a többi, nem tudom, de itt volt. Megölelt, megvitatta a rejtekhely szükségességét Erzsível és anyámmal, és közölte, hogy vissza kíván térni a táborba. Bár mindenki úgy gondolta, hogy ez értelmetlen, sőt öngyilkos lépés, ő azon az állásponton volt, hogy nincs más választása, mivel megígérte a parancsnoknak, aki engedte, hogy visszatér. Ha ő és a két orvos nem mennek vissza, a többi munkaszolgálatos életét veszélyeztetik, ezért nem maradhat. Azt viszont újra meg újra megígérte, hogy a következő alkalommal megszökik és visszatér hozzánk.

Kora reggel ment el, a két kollégája jött érte, akikkel együtt elhagyták a tábort. Utánaszaladtam a lépcsőn, de nem volt szabad kimennem: neki volt erre engedélye, nekem nem. – Nagyon szomorú lenne, ha utánamennék – mondta. Az ajtóhoz kísértém egy utolsó ölelésre. Visszarohantam a lépcsőn, és szobánk ablakához szaladtam, figyeltem, hogyan távolodik lassan a három férfi. A nap sugarai megvilágították apám sötétkékkabátját, s szürke kalapjában, két kollégájával az oldalán, eltűnt a fényben. Úgy éreztem, mintha a környező épületek és fák megremegnének. Lefeküdtem az ágyamra. Zuhantam lefelé.

Együtt

Múltak a napok, az idő hidegebbre váltott. Egy nap Erzsi lélekszakadva érkezett haza. Éppen találkozott apám egy barátjával, aki a cionista Hehalutz szervezet tagja volt. A barát meggyőzte, hogy menjen el az Apostoli Nunciatúrára, és álljon sorba védlevelekért. A Vatikán most kezdte kibocsátani az igazolványokat, és a magyar nyilas kormány úgy döntött, elismeri ezeket a papírokat. Csak sokkal később szereztem tudomást e gyors változások háttéréről. A kezdeményezés egy valóban humánus, együtt érző embertől, Angelo Rottától, az apostoli nunciustól, egyben a budapesti diplomáciai testület fejétől származott, aki bekapcsolódott a budapesti zsidók életéért folyó harcba. 1944 novemberében megkezdte a védlevelek kibocsátását, és felszólította a magyar kormányt: ismerje el ezeket a vatikáni okmányokat.

Nem tudtunk a védlevelek háttéréről, sem pedig a körülményekről, amelyek között kibocsátották – sem pedig arról, hogy azután sok védlevelet fiatal zsidók, különböző cionista szervezetek tagjai hamisítottak – de valamennyien nagyon is tudatában voltunk, milyen óriási segítség lehet egy ilyen papír. Türelmetlenül vártuk Erzsi visszatérését. Az okmányokkal a kezében érkezett, amelyek arról tanús-

kodtak, hogy a Vatikán védelme alatt állunk. Ott állt a nevünk rajta: „Abonyi László és családja”, Angelo Rotta írta alá – ez a védlevél lett a kulcs négyünk életéhez, ahhoz, hogy elkerüljük a különválást, a kinszenvedést és a halált. Miután hónapokig kutattuk a menekülés útját, most végre volt a kezünkben valami, aminek segítségével lehetségessé vált a menekülés: útlevél, amelyet a nyilasok elismernek.

Egy probléma maradt: apám még nem tért vissza. A védlevél segítségével persze valószínűleg hazajöhet – de hogyan találjuk meg? Mit tegyünk? Tudva, hogy a nyilasok le akarják gyilkolni a megmaradt zsidókat, a legrosszabbtól kezdtünk félni, hiszen tudtunk a halálmenetekről. Egyesek szerencsések voltak, és meg tudtak menekülni. Budapestre visszatérve éhezésről, kegyetlenségről, kínzásról és a halálról számoltak be. Kétségbeesettek voltunk. Ivánnal abban reménykedtünk, hogy apánk Gödöllőn marad, annak a tisztességes embernek a parancsnoksága alatt, aki pár hete visszaküldte Budapestre. Hiába reménykedtünk azonban még nem ismertük a németek és magyar szövetségeseik döntését: minden zsidót meg kell ölni – vagy ki kell vinni az országból.

Apánk nem maradt Gödöllőn. Erzsi egyik nap új levelezőlappal tért haza. Apa üzenete ezúttal is kettős értelmű volt, de kevésbé megnyugtató, mint a korábbi: arról szólt, hogy „élvezi a vidéket”, beleértve a hosszú sétákat a nyugati megyékben.

– Isténem! Halálmenetben viszik Ausztriába! – kiabálta anyám, halálra vált arccal.

Igaza volt, a levelezőlap pontosan erről szólt. Tehetetlenek voltunk. Bár mindennap imádkoztam megmeneküléséért, tudtam, hogy az idő ellenünk dolgozott. Amint közeledett a front, a zsidókat napról napra egyre kegyetlenebbül üldözték. Időnként attól féltem, hogy apám soha nem jön haza, és végül valamennyiünket megölnék. Egyre magányosabbnak érezve magam, megkértem Erzsit, vigye el a Faragónak írt leveletem. Beszámoltam neki arról, hogy apámat behívták munkaszolgálatra, hogy magányos vagyok – és kérdéseket tettem föl Chopin utolsó d-moll prelűdjével kapcsolatban. Nyilvánvalóan beszélni akartam valakivel.

Kedves levélben válaszolt, amely ösztönzést adott, hogy óráig gyakoroljak. Egyébként időm nagy részét olvasással töltöttem. Tudtam, hogy nem maradunk már sokáig a házban, de megborzadtam, amikor az emberek arról beszéltek, hogy menni kell.

– Hajléktalanok leszünk – mondtam Erzsinek.

– De nem sokáig leszünk azok – mondta anyám. Az arca sápadt volt, hirtelen megöregedett.

– Minden itt lesz és vár ránk, amíg visszatérünk – mondta, és megpróbált hozzá mosolyogni.

Mennyire szerettem volna hinni neki!

Egy délután egyszerre nagy zűrzavar támadt a lakásunk előtt. A kulcslyukon kikandikálva ismét fegyveres nyilasokat láttunk, amint fegyverrel fel-alá rohangálnak és ordítanak. Asszonyok seregét hajtották föl a lépcsőn; egyeseknek megparancsolták, üljenek le az előcsarnokban és a lépcsőkön, másokat felkergettek a harmadik emeletre. Mint

később kiderült, el akarták szállásolni őket éjjelre gettóházunkban, hogy azután másnap reggel továbbhajtsák őket. Az ajtókat rugdalva, dörömbölve követelték, engedjük be az új jövevényeket a vécére.

Amint később megtudtuk, a szerencsétleneket különböző csillagos házakból szedték össze, családjuk pedig ott maradt a lakásban. Nehéz volt velük beszélni. Pánikban voltak, és könyörögtek: találjunk módot, hogy érintkezhessenek családjukkal. Erzsi felírt egy csomó címet, később meg is találta néhány nő hozzátartozóit, ám segítsége csak csepp volt a tengerben; ezeknek a nőknek sokkal többre lett volna szükségük, mint amit mi tudtunk nyújtani.

Nem sokat aludtam azon az éjszakán, s amikor elnyomott az álom, apámat láttam. Könyörögtem neki, jöjjön haza, könyörögtem, hogy meneküljön. Másnap reggel a 100–150 nőt a nyilasok továbbhajtották. Mi történt velük? Halálmenetben vitték őket Ausztria felé? Vagy agyonlőtték őket valahol Budapesten? Bele a Dunába? Nem tudom! Soha nem találtam senkit, aki tagja volt a csoportnak, amely 1944. november 15-én a házunkban járt, és nem találkozott senkivel, aki tudott volna bármit arról, mi történt ezekkel a szerencsétlen nőkkel.

Másnap, november 16-án kora reggel nekiültem *A nyomorultakat* olvasni. Később megérkezett Erzsi, ám ahelyett, hogy játszott volna velem, elmondta, mennyire fontos, hogy beleéljem magam egy árva szerepébe, ha arra kényszerülök, hogy egyedül mozduljak valamerre. Mielőtt felelhettem volna neki, megszólalt a csengő. Kiszaladtam az ajtóhoz,

szélesre tártam. És hirtelen teljesültek az álmaim, a reményeim: apám állt a küszöbön. Ezúttal nem mosolygott, hanem sírt.

– Megszöktem – mondta újra meg újra, valamennyiünket sorra ölelgetve.

Azóta, hogy ez történt, hiszek a csodákban.

Éhes volt. Kimentünk a konyhába, de nemigen volt enni való. Akkor már hetek óta nem láttunk tojást, és csaknem ugyanannyi ideje nem volt sem hús, sem sajt vagy tej. Apám evett kis borsólevest, ízlett neki, s közben elmesélte a szökését. Gödöllőről napokig meneteltek nyugat, az osztrák határ felé, halottak százai szegélyezték már az utat. Múlt éjjel a zsúfolt mezőn ébredt sorstársaival. Kúszni kezdett, elhagyta az őrszemélyzet sátrait, majd megkockáztatta, hogy feláll, és úgy megy tovább. Azután letépte a sárga csillogót a kabátjáról, és egy-két óra után, késő éjszaka, elérte a legközelebbi városban a vasútállomást. Bement a mosdóba, feltépte kabátját azon a helyen, ahol anyánk pénzt varrt be a bélésbe, és Budapestre szóló jegyet váltott a szakállas, álmos öregembertől a pénztárnál. Hajnali 2-kor szállt fel a vonatra. Az állomásokon a vonat órákra megállt, mert más vonatokat kellett bevárnia, máskor a nyílt pályán időzött. Az utazás veszélyes is volt: a szerelvény tele volt magyar és német katonákkal. Kabátjába temette arcát, és alvást színlelt. Senki nem igazoltatta, s amikor megérkezett a Nyugati pályaudvarra, ott – véletlen szerencse – nem voltak rendőrök és nyilasok. Az elhagyatott utcákon egyenesen hazajött.

– Úgy éreztem, fogom a kezeteiket – mondta.

A karjaiban aludtam el. Később, amikor felébredtem, eljátszottam neki Beethoven I., f-moll zongoraszonátájának utolsó tételét. Mindenki sírt.

– Nem kockáztathatjuk, hogy továbbra is itt maradjunk – mondta apám. Legkésőbb holnap reggel el kell mennünk.

Erzsi elköszönt, azt mondta, el kell intéznie valamit. Nem tudtam aludni azon az éjszakán, a küszöböt figyeltem szüleim ajtaja alatt. Náluk világos volt.

Hajléktalanok

Másnap reggel azonnal felöltöztünk és leültünk reggelizni. A reggeli egy szelet kenyérből állt, cseresznyelevator kén-
tünk rá, ez volt az utolsó üveg a lekvárokból, anyám még
tavaly készítette. Néhány perccel később Erzsi jelent meg,
szív alakú arca eltorzult, olyan keményen és szigorúan pil-
lantott ránk.

– Azonnal menetek kell, tele van nyilasokkal az utca!
– De hova menjünk? – kérdezte anyám kétségbeeset-
ten. – Az utcára?

– Gyerünk – mondta Erzsi sírva. Most semmi nem szá-
mít, csak az, hogy el kell hagynunk ezt a házat! Ha ez sike-
rül, nem maradunk az utcán: nálam vannak Funkék gyógy-
szertárának kulcsai.

Funkék apám legjobb barátai voltak, a barátság még ab-
ból az időből származott, amikor együtt tanultak az egyete-
men. Funkék zsidók voltak, az egyik, ugyancsak gyógyszer-
rész vejük, Nagy Imre, azonban nem volt az, így az elmúlt
évben a patika az ő neve alatt működött. Azaz nem volt
„zsidó tulajdon”, így tökéletes menedéket nyújthat.

Anyám remegő kézzel vágta le a sárga csillagokat a ka-
bátjainkról.

Lerohantunk a lépcsőn, senki nem látott bennünket.
Szomszédaink vagy tudták, mi történik az utcán, és most
behúzódtak lakásaikba, készülve a kilakoltatásra – vagy
nagyon óvatosak voltak. Reggel 8 óra körül járt az idő. Le-
értünk a kapuhoz, hozzá apámnak régről volt kulcsa. Ki-
nyitotta: senki nem volt a lépcsőházban, sem az előkertben,
senki az Abonyi utcai gimnázium oldalán. Balra fordul-
tunk, ám bepillantva a Szent Domonkos utcába, a Thököly
út felé, egy nyilas csoportot láttunk állni. Így jobbra indul-
tunk az üres Abonyi utcán. Nyugodt léptekkel jutottunk
el a következő kereszteződésig, balra fordultunk az Aré-
na úton, amelyen kijutottunk a Thököly útra, ott minden
irányban áramlott a forgalom. Jobbra mentünk tovább,
elértük a Keleti pályaudvart, majd megérkeztünk Funkék
gyógyszertárához. A helyiség zárva volt, ablakában nagy
tábla, mint annyi más üzletükben ebben az időben: „Továb-
bi értesítésig zárva”. Természetesen jó okuk volt az embe-
reknek a fővárosban arra, hogy minden üzletet bezárjanak.
November közepén jártunk, az elmúlt tíz napban a várost
már csaknem teljesen körülkerítették a szovjet csapatok.
Hallottuk a fegyverek zaját, a robbanásokat, a külvárosok
ágyúzásának távoli moráját. Bementünk a házba, és hátul-
ról bejutottunk a patikába.

Mély lélegzetet vettünk, megérkeztünk. Aztán letele-
pedtünk a hátsó szobában, ahol korábban az ügyeletes
patikus aludt. Nagy dívány állt a szobában, íróasztal és
szekrény. Nagyon kényelmesen éreztem magam. Erzsi
azonnal elment, hogy hozzon nekünk élelmet a követke-

ző napokra, és megpróbáljon beutalót szerezni egy, a Vatikán védelme alatt álló lakásba. Délután 4 óra volt, mire visszatért. Mutatta a papírokat, amelyekért öt órán át állt sorba: beköltözhattünk az Aréna út 17. szám alatti nagy bérházba, az Abonyi utca sarkán: az épület a Vatikán védelme alatt állt.

– Meg vagyunk mentve – sóhajtott fel apám.

A védett ház

Felvettük hátizsákjainkat, benne két napi élelemmel és váltás fehérneművel. Az én hátizsákomban volt még hálóing, két blúz, két szoknya, két pulóver, egy Bach-életrajz és a *Monte Cristo* gróffjának két utolsó kötete. Az est leszállta előtt elhagytuk Funkék gyógyszerárát. Emlékszem, még világos volt, és én reszkettem az emberekkel zsúfolt utcán. Erzszi átkarolta a vállamat, amint apám, anyám és Iván nyomában haladtunk. Fél öt körül lehetett, amikor beléptünk a védett házba. Erzszi hazament. Mi felmutattuk papírjainkat a kapuban őrt álló férfinak, és felmentünk a lépcsőn kijelölt lakásunkhoz, a harmadik emeletre. Csengettünk, valaki ajtót nyitott. A lakás tele volt emberekkel: idősek, mellettük sok fiatal férfi, nő és gyerek. Egyesek a padlón feküdtek, mások az ágyakon, székeken, kereveteken ültek – mindenhol emberek. Láttam összefonódott testeket – úgy tűnt, mintha egymáson feküdnének. Egy talpalatnyi hely nem volt, ahová akár csak még egy ember befért volna. És mi négyen voltunk!

Az előszobában apám pénzt kínált a férfinak, aki magát a lakás „gondnokának” nevezte: csináljon helyet nekünk. A férfi egy a konyhából nyíló ajtóra mutatott. Apám belé-

pett a helyiségbe, én becsúsztam mögötte – parányi cseleedszobában találtuk magunkat. De volt benne szekrény és egy ágy, amelyen láthatóan senki nem aludt. Mennyország volt ez, összehasonlítva a zsúfolt szobákkal, ahol egymás hegyén-hátán feküdtek az emberek. Apám azonnal aláírta a papírokat, amelyeket a „gondnok” odaadott.

A következő néhány órában olvastam, aztán lefeküdünk. Apám, anyám és én az ágyban aludtunk, Iván a padlón. Nekünk legalább volt hol lennünk. Kora reggel arra ébredtem, hogy valami csiklandozza a számat. Letöröltem, és a másik oldalamra fordultam. Ám ismét valami pókhálószerűt éreztem az arcomon. Felültem az ágyban, letöröltem. Kint sötét volt, a szobában mindenki aludt. Visszafeküdtem és tovább aludtam. Amikor ismét felébredtem, világos volt. Tekintetem Ivánéval találkozott. Fölöttem állt, rajta az ágyon. Egy pillanatra rám nézett, majd megpróbált leszedni valami vékony barna anyagot, amely a mennyezetről lógott. Úgy lengedezett a levegőben, mintha a szél fújná.

– Mi ez? – kérdeztem. – Az ágyamra lógott, és egész éjjel zavart.

– Ne akard tudni... válaszolta Iván.

Lábujjhegyre álltam az ágyban. Eltartott egy ideig, amíg felfogtam, mit látok. Szörnyű volt: a mennyezetről vékony szálakon egymással összefonódott poloskafészek lógtak. Mint valami mazsolaszemekből és porból szövött hálók – poloskák ezrei éltek bennük. Ivánnak hosszú időre volt szüksége, hogy letépje az egész szövevényt, ami persze nem jelentette, hogy megszabadultunk valamennyi poloskától.

Azok mindaddig szívták a vérünket, amíg a védett házban éltünk. Egész idő alatt vakaróztunk, bőrünket viszkető csipések borították. Bármennyire undorítóak is voltak, sokkal kevésbé veszélyesek, mint a tetű, amely később ellepett minket az óvóhelyen, az utolsó menedéken a Kisfaludy utcában, a Fehérkereszt Kórházban.

Bár sok gyerek volt a védett házban (24-et számoltam meg csak abban a lakásban, ahol éltünk), nem volt sem idő, sem tér barátkozni, ismerkedni, akárcsak játszani a régi játékokat, amelyeket barátainkkal az Abonyi utcában játszottunk. Két felnőttel barátkoztam össze ebben a házban: egy idős hölggyel, aki nagyon szeretett olvasni, és egy fiatalal, aki várandós volt, és szerette a zenét. A férje munkaszolgálatos volt, és az asszony – akárcsak mi valamennyien – türelmetlenül várta a háború végét, a szovjet csapatok megérkezését Budapestre.

Boszorkányszombat

Am arra még sokáig kellett várnunk. December 3-án ismét nyilasok ordítózására ébredtünk a védett házban.

– Ki az ágyból, lusta disznók! – visszhangzott szerte a házban. – A 16 és 50 év közötti férfiak, a 16 és 45 év közötti nők külön csoportokban gyülekeznek odalenn, a többiek egy harmadik csoportban, mindenki ötös sorokban. Csak a betegek maradhatnak. Mindenki legyen lent húsz percen belül – ha egy másodpercet késtek, agyonlövünk!

Ablakunk a függőfolyosóra nyílt, amely a lakásból a lépcsőházhoz vezetett, négy emelettel lejjebb zárt udvarra pillanthattunk. A függönyön át láthattuk a hátukon fegyverrel rohangászó férfiak alakját, de nem mertük elhúzni a függönyt, hiszen azonnal észrevettek volna bennünket. Sietve felöltöztünk. Közben hallottuk, hogy betörik a bejárati ajtó üvegét, és ordítva tárgyakat dobálnak szét a lakásban. Nem mertünk mozdulni. Hirtelen minden elcsöndesedett. Egy perccel később egy rendőr lépett be szobánkba. Ránk meredt, aztán apámhoz fordult:

– Vegye le a kabátját nyugodtan, és engedje el a gyerekeket – mondta – a gettóba viszik őket. Ez most rendben lesz, de aztán hozza ki őket, amilyen gyorsan csak tudja!

Maga pedig bújjon azonnal az ágyba! Mondja, hogy beteg, így a felesége egyelőre itt maradhat, hogy gondoskodjon magáról – közölte, majd eltűnt.

Mind a mai napig nem tudjuk, ki volt ez az ember. Több barátunk, akiknek a háború után elmondtuk ezt a történetet, úgy gondolták, fiatal zsidó férfiak egyik cionista földalatti csoportjához tartozhatott. Azok nyilas- vagy rendőregyenruhában jártak, 1944 novemberében és decemberében jelen voltak a kilakoltatásoknál, még a kivégzéseknél is. Rendőrként, nyilasként szerepeltek, ugyanakkor mindent megtettek, hogy megállítsák, vagy legalább tompítsák a szörnyűségeket. De az is lehet, hogy egyszerűen egy tisztességes rendőr volt, akinek elege volt a nyilasok kegyetlenkedéséből, pusztításából.

Abban a pillanatban mindenesetre nem volt időnk mérlegelni a tanácsát. Hittünk neki, és tettük, amit mondott. Apám csaknem automatikusan kezdett levetkőzni. Oda-rohantam szüleimhez egy utolsó ölelésre, és elmentünk Ivánnal. Amikor ott álltunk, összeterelve, az Aréna úton először láttam az embertömeget, amely a védett házban összegyűlt. Kezdték számolni őket, ám egyre többen és többen jöttek, így újra meg újra elvitettem. Egy idő után feladtam a számolást. Becslésem szerint több száz ember állt a sorokban. Óreink szüntelenül ordítottak, később kezdtek a levegőbe lövöldözni. Azután nekiláttak névsort olvasni, és ha valaki nem jelentkezett, visszarohantak a házba, hogy megkeressék a hiányzókat. Ha jól emlékszem, végül legtöbbször megtalálták. Több órás várakozás után

elindítottak bennünket. Az égbolt sötét volt, kezdett szítani az eső.

– Disznók – kiabált az egyik fiatal nyilas. – Nem éltek öt percnél tovább, ha nem mozogtok gyorsabban!

A Podmaniczky utca felé haladtunk. Az Aréna úti védett háztól a Dohány utcáig menetelve nem egy ház előtt megálltunk. Egyes épületek Svájc vagy a Vöröskereszt védelme alatt álltak, másokban a Vatikán vagy Svédország védettei laktak. E házak bejárata előtt, néha óráig várakoztunk. Ám miután a harmadik vagy a negyedik házat is „megtisztították” a zsidóktól, a nyilasok elfáradtak és türelmetlenek lettek, kezdtek a fegyvereikkel hadonászni, még rá is irányították a névsorolvasásra felsorakozott emberekre. Hosszú listákat olvastak fel, azután megparancsolták: sorakozzanak fel, akik nem hallották a nevüket. Ezeket külön vitték el, őrünk tájékoztatása szerint „hogyan jót ússzanak” – azaz belelőjék őket a Dunába. A többieket végtelen sorokban hajtották tovább a gettó felé. Semmi jele nem volt, hogy kínszenvedésünk véget ér – helyzetünk csak még rosszabbodott. őrünk egy idő után kezdték lelőni azokat, akik „problémákat” okoztak. Egyikük egy idős hölgy volt, abból a lakásból, ahol mi is éltünk.

– A lányom, a lányom! – kiáltozta, ahogy hajtottak bennünket az utcán, majd újra és újra megismételte: – Elvitték, és soha nem jön vissza!

Óráig hallottam a zokogását. Azután már nem hallottam semmit, s egy idő után nem fordítottam figyelmet a sírására. Megrázott, ami történt, féltem a deportálástól,

az élettől a szüleim nélkül, s éreztem, hogy fogytán az erőm. Térdem remegett, szívem vadul dobogott, nem akartam továbbmenni.

– Ne félj, mondta Iván, megszorítva a kezemet – soha nem hagylak el.

Ez segített, hogy gyorsabban haladjak. Bár kétségbe voltam esve, némi erő költözött belém.

A kövezet nedves volt. Egy másik védett ház előtt várakozva ismét észrevettem az idős hölgyet. Négykézláb mászott a délután hullott hóban.

– Ilonka! – kiáltozta. – Ilonka!

– Állj a lábadra, piszkos öreg kurva, kiabált egy nyilaskeresztes egyenruhás fiatalember. – Állj fel vagy agyonlőlek!

A szerencsétlen tovább vonszolta magát a hóban:

– Ilonka! Ilonka!

Valaki megpróbálta felemelni. Láttam, hogy a fiatal nyilas céloz, és két lövést hallottam. Ekkorra a hópelyhekből havas eső és eső lett. Rámeredtem a vörös folyadékra, amely összevegyült a csapadékkal és megtöltött egy lyukat a kövezeten. Valami visszatartott attól, hogy körülnézzek.

– Csukd be a szemedet – kiáltott rám Iván.

Visszapillantottam. A fekete kabátos, fehér hajú idős hölgy mögöttem feküdt a földön. Nyitva volt a szeme és a szája is, torkából vér bugyborékol. Mellette egy férfi feküdt a hasára zuhanva, hátán a kabátja szét volt szaggatva, s a vállán egyre nagyobb lett a vörös folt. Egy helyen vörösre váltott.

– Istenem!

Egy asszony karjaiban sírtam, akit korábban soha nem láttam. A tömeget a félelem hajtotta előre. Vagy nyolc-kilenc nyilas lehetett most körülöttünk, az utcákon egyre nagyobb tömeg gyűlt össze.

– Most azonnal agyonlövünk benneteket! – ordított ránk két fiú a fegyverét rázva.

Szaladtunk, kifulladtam.

A hajszának estére lett vége. Mire a gettóba értünk, szuroksötét volt. Valahol a Dohány utca környékén letuszkoltak a lépcsőn egy ház alagsorába. Rengetegen voltak ott. Néhányan összeeszkábált székeken ültek, de a legtöbben, kimerülten a földön kuporogtak. Körülnézve megláttam a Mérő házaspárt – szomszédaink voltak az Abonyi utca 10-ben, akárcsak a védett házban. Egy ideig együtt sírtam velük, azután elaludtam.

Amikor másnap reggel felébredtem, tudtam hol vagyok, és nem nyitottam ki a szememet, de aztán Iván hangjára meglepve néztem körül.

– Hát ez nagyszerű, hogy látlak, barátom! Istenem! Hogy kerültél ide?

A földön feküdtem egy idős hölgy mellett, tekintetem azt a középkorú férfit kereste, akihez Iván beszélt. Barnás-szürke haj, bajusz, barátságos arc. Ki volt ez? Ismertem, nagyon is jól ismertem, de nem tudtam, ki az...

– Apád küldött! Tudni akarja, hogy jól vagytok-e. Írjatok gyorsan szüleiteknek, én elviszem nekik a leveleteket.

– Elvinné hozzájuk a leveleinket?

Hát persze: a férfi a postásunk volt! Mindennap láttuk, amikor az Abonyi utcában éltünk, ismertem őt évek óta. Nem emlékszem már – vagy talán nem is tudtam –, hogyan találta meg apám és Erzsi ezt a jószívű embert, és hogyan tudták rábírní: menjen be a gettóba, keressen meg bennünket abban a káoszban, a nyilas bandák között, akik ide-oda hajtják a zsidók tömegeit. Akármiként is, eljött, hírt hozott szüleinktől, és később megnyugtatta őket, hogy jól vagyunk. Azonnal leültem levelet írni: rendben vagyunk, és remélem hamarosan ismét együtt leszünk. Mérőék is írtak néhány sort, megígérve, hogy gondoskodnak rólunk.

Ez az aranyszívű postás fogta és elvitte a leveleinket, és már néhány óra múlva visszajött a válasszal. Egész nap újra meg újra elolvastam apám üzenetét, éreztem a jelenlétét, és azt mondogattam magamnak: hamarosan ismét együtt leszünk. A küldöncünk megígérte, hogy Erzsi a következő néhány napban értünk jön.

Eltelt egy nap. Nem tudtam másra gondolni, mint arra, hogy Erzsi visszavisz a szüleimhez. Annyira hiányoztak! Míg Iván kezdett új barátokat találni, én magányos és rémült voltam, akárcsak a legtöbben. Még Mérőék is állandóan sírtak, nem tudták, hol vannak a gyermekeik.

Miközben szüntelenül vártuk az üzeneteket, éhesek is voltunk, ám nemigen volt ennivaló, kivéve a minden reggel kiosztott bablevest. Időnként zsidók újabb csoportjai érkeztek az alagsorba, ott most már annyian voltunk, hogy alig lehetett megmozdulni. Ültem a földön, és vártam.

Amikor elfárasztott az egy helyben ülés, elhatároztam, sétálok egyet. Az utcákon járva hirtelen felfigyeltem egy sáros, nedves újságra, amelyet egy Dob utcai ház előtt betapostak a sárba. Lehajoltam és felvettem – hetek óta nem láttam már újságot. A lap a halálozási rovatnál volt nyitva – Faragó nevét láttam. Reszketve próbáltam elolvasni a gyászjelentést. Írtak életéről, sikereiről, betegségéről és haláláról. Úgy fájt, mintha szíven szúrtak volna. Zokogva rohantam vissza az alagsorba, ahol most éltem. Elmondtam Ivánnak és a körülöttünk lévőeknek, mennyire szerettem Faragót, és hogy nem fogom elfelejteni, amíg csak élek.

Nem tudom, mennyi idő telt el, talán két vagy három nap, amikor egy reggel megérkezett Erzsi, és kísértelt velünk a gettóból. Máig nem tudom felfogni, ez hogyan történhetett. Hirtelen feltűnt az alagsorban, s miközben rám segített a kabátot, azt súgta a fülemben: ezentúl Ákom Zsuzsanna vagyok, nem szabad elfelejtenem a nevemet. Nem törődtem semmivel. Hogy eljött és tudta, hol vannak a szüleim, visszaadta nekem az erőt.

A következő utca sarkán őrbódé állt, benne néhány nyilassal, akik lezárták az utcát. Születési anyakönyvi kivonatot és bejelentőlapot kértek mindenkitől, aki elhagyta a gettót.

Erzsi kivette a táskájából a papírokat:

– Ezek a gyerekek a rokonaim – közölte könnyedén. – Eredetileg Békéscsabáról valók, és miután a front veszélyesen közel került a városhoz, az anyjuk azt akarta, hogy hagyják ott a várost, és meneküljenek az oroszok elől. Azt

mondtam neki, hogy küldje őket Budapestre, október óta itt élnek. De most, hogy ebből az egész környékből gettót csinálnak, azt akarom, hogy jöjjenek el innen és költözzenek az én lakásomba. (Békéscsaba október óta szovjet kézen volt, így senki nem tudta ellenőrizni, hogy oda valók vagyunk-e.)

Reszkettem: hisznek-e Erzsinek? Felszólítják-e Ivánt, hogy tolja le a nadrágját? A nyilasok megnézték a papírjainkat, azután intettek a kijáratnál álló őrknek: engedjék ki őket.

Elhagytuk a gettót.

Szabadok voltunk.

Boldogan mentem Erzsi és Iván mellett a budapesti utcákon. Hideg volt, de mi szabadok voltunk. Figyeltem, látok-e embereket sárga csillaggal; de egyet sem láttam. Az utcákon sok volt a járókelő, egyesekkel szinte súroltuk egymást, siettek, ki tudja hova. Voltak, akik költöztek, bútorokkal teli kocsikat toltak, mások csomagokat cipeltek, a legtöbb siető ember zaklatott, rémült volt. Nem csoda. Odakinn, kikerülve az épületek védelméből az ember védtelennek érezte magát. Hol bombák robbanása, hol fegyvertűz rázta meg az utcát. Az üzletek a legtöbb helyen zárva voltak; a kirakatok betörve. Sok épületet, amely mellett elmentünk, szétrombolt az egyre erősebb bombázás, a homlokzatok romosak voltak, akárcsak a legtöbb járda.

Szerencsésen megérkeztünk a Vöröskereszt gyermekotthonához, ahol a következő néhány napot töltöttem. Míg két asszony nyilvántartásba vett, Erzsi elbúcsúzott és megígér-

te, hogy hamarosan visszatér. Bevittek a szobámba, ahol több lányt találtam. Próbáltam beszélgetni velük, de nem segített, nagyon magányosnak éreztem magam, vágytam a szüleim után. Nem tudtam, hol vannak, és néha arra gondoltam: lehet, hogy elfogták és meggyilkolták őket. Mi fog történni velem? Egyszerre egy hároméves megcsókolta a kezemet. Szerettem volna nevetni, de nem tudtam, sírtam. Ivánt keresve fölmentem az emeletre. Az asztal körül ült néhány nagyfiúval. Hallgattam a beszélgetésüket, de nem tudtam bekapcsolódni – a jugoszláv partizánok ellenállási mozgalmáról beszélgettek.

Néhány nappal később Erzsí váratlanul ismét megjelent. Közölte, hogy most, miután biztos helyet talált számomra, ahol a háború végéig maradhatok, el kell választania bennünket egymástól. Ivánnak valamivel később kell majd indulnia, néhány nap múlva visszajön érte, és elviszi őt is a búvóhelyére.

Az én menedékem egy zárda volt a Nefelejcs utcában. Amint Erzsí elmondta, az apácák sok menekült lányt befogadtak, és nagyon valószínű, tette hozzá, hogy többen közülük zsidók. Miután azonban papírjaim szerint az evangélikusként született Ákom Zsuzsanna vagyok, nem kell semmit tennem. Ákom Zsuzsanna maradok a háború végéig, és soha nem szabad senkinek megmondanom, hogy Abonyi Zsuzsa vagyok. Az igazi nevemet majd csak a háború után használhatom újra.

Iván nélkül borzasztóan szomorú lettem. Mikor visszamentem a szobámba, hogy összeszedjem a holmimat,

eszembe jutott valami, amire korábban soha nem gondoltam: mi van, ha történik valami és Erzsí soha többé nem tud hozzám jönni? Akkor egyedül halok meg. Úgy éreztem megáll a szívem. Némán mentünk a Vöröskereszt otthonából a rendházba. Hosszú volt az út. Erzsí zsebre vágta a kezét; tudtam, hogy azért, mert reszket.

Ismét fagyott, és az utcák tele voltak siető emberekkel. A háttérből érkező zaj fenyegető volt, tűzéségi tűz mennydörgött, állandó robbanások visszhangzottak körülöttünk. Rettenetesen féltem. Erzsí elmagyarázta, hogy a durranások, amelyek a közelből jönnek, puskatűzből erednek, a robbanások pedig az ágyúkból. Ismételte, hogy ne féljek: gondoljak inkább arra, hogy az ostrom, a harcok szükségesek szabadságunkhoz. Ám amikor a lövészej, a ropogások közel jöttek hozzánk, megragadta a karomat, és behúzott egy házba, leszaladt velem az óvóhelyre. Az emberek mindig beengedtek bennünket. Amikor a lövések zaja csillapodott, kiszaladtunk és tovább mentünk. Úgy tűnt, a fájdalom eltorzította az utcákat.

Besötétedett, mire megérkeztünk a rendházhoz, ahol két apáca várt minket a lépcsőnél. Erzsí nem tudott beszélni, én sem, és az apácák sem kérdeztek semmit. Erzsí némán átadta nekik a papírjaimat, és elment. A nővérek megmutatták a szobámat, amelyben három másik lánnyal lakom majd. Már aludtak. Lefeküdtem a már számomra megvetett ágyra, és azonnal elaludtam.

Egyedül

Másnap reggel azt láttam, hogy a lányok az ágyam mellett állnak, néznek és nevetnek. Volt köztük egy magas, tizenéves, fekete göndör hajjal: Erika; egy kicsi lány nagy zöld szemekkel: Borika; kettejük között a mosolygó, vörös hajú Anna. Azt mondták, örülnek nekem – de nem volt sok időnk dumálni. Belépett a két apáca, akik éjjel fogadtak. Összeszedtük magunkat. Az étkezőben körülnéztem: mintegy 25–30 lány állt, ült, beszélgetett: a kicsiktől a kamaszokig, mindenfajta korú volt közöttük. Mi is leültünk egy kis kerek asztal mellé. Ám mielőtt még enni kezdtünk, felszólítottak bennünket: hajtsuk meg fejünket, tegyük össze a kezünket és imádkozzunk. Olyan imákat kellett mondanunk, amelyeket én még soha nem hallottam. Imádságunk hangja visszhangzott a teremben, elfedte az ágyúk távoli dörgését, de nem tudta elfedni a zajt, amelyet a közeli gépfegyverropogás, a hangos robbanások keltettek.

– Apukám, anyukám, gyertek és mentsetek meg! – kiáltottam fel bensőmben, s gyorsabban vert a szívem. Tudtam: nem szabad kimutatnom, mit érzek. – Ó Istenem! Segíts, hogy túléljük – imádkoztam magamban. – És kérlek, en-

gedd Erzsit hozzám, hogy elvihessen innen, és kérlek, kérlek, engedj vissza a szüleimhez!

Imádkozás után ettünk. Tej, kenyér és margarin volt az asztalon. A robbanások és félelmeim ellenére nagyon éhes voltam, magamba tölttem mindent, amit láttam. Étkezés után pár gyerek a konyhába vitte a szennyes edényeket, a többiek nyugodtan ültek. Azután mindenki kapott egy gyöngysort, olyat, amelyet még soha nem láttam. Több részből állt; nagyobb gyöngy választotta el őket egymástól, és a zsinór két vége találkozott, rajta kereszt volt. Nem tudtam, mi ez. Az egyik lány megmondta: rózsafüzér. Igen hosszú imát kellett ezután elmondanunk, amelyet már aznap kívülről tudtam, mert reggeltől délig újra meg újra el kellett ismételniük. Amikor megálltunk az imában, néha csak egy másodpercre, hallottuk, hogy egyre közeledik az ágyúk zaja, az állandó robbanásokat hallva egyre jobban féltem. Ebédig imádkoztunk, és amint befejeztük az étkezést, az apácák körénk telepedtek, és ismét a rózsafüzért imádkoztuk egész délután.

Szerettem volna beszélni valakivel. Valakivel, aki ismer bennünket, akinek mesélhetek apámról, akinek elmondhatom, milyen szép ember, hogy milyen gyönyörűen játszik a brácsán és a csellón. És akinek elmondhatom, milyen gyönyörű szőke árnyalata van anyám hajának, milyen lágy a hangja, és mennyire megrázott engem, amikor Schubert-dalokat énekelt, és én kísértem. Itt ez persze senkit nem érdekelt. A vacsora nagyon hamar lezajlott, gyorsan le kellett feküdni. Mi négyen megpróbáltunk az ágyban végre

egy kicsit beszélgetni, nevetni, megismerkedni egymással. Ám bejöttek az apácák: először azért, hogy jó éjszakát kívánjanak nekünk, de később már azért, hogy ellenőrizzék, dumálunk-e még. És amikor hallották, hogy nevetünk, beszélgetünk, nagyon mérgesek lettek. Ennek ellenére tovább suttogtunk egymással a takaró alatt, az ostromról, a robbanásokról, a bombákról. Egy idő után a lányok meséltek a szüleikről, a rokonaikról. Mindegyikük azt mondta: amint véget ér a háború, értük jön a családjuk, és hazaviszi őket. Haza? Hol volt az? Nem is ismertem a városok nevét, amelyeket említettek. S hol vannak a szüleik most? És hol vannak az én szüleim? Nem mertem sírni. Azt mondtam, hogy az enyémeek vidéken élnek – azután hamarosan elaludtam.

Másnap reggel sietnünk kellett a felkeléssel és a reggelivel, akárcsak előző nap. Nem volt nehéz megjegyezni, hogy nincs különbség érkezésem első, vagy második napja és a többi nap lefolyása között. Mindig sietnünk kellett a felkeléssel, a mosdással és a reggelivel, s miután ez megvolt, imádkozni kezdtünk. Folytattuk az imádságot reggeltől délig, azután ebéd után ismét, egész délután, vacsoráig. Alkalmanként rövid szünetet tartottunk, kérdéseket és feleleteket olvastunk fel a katekizmusból, amelyet kaptunk – egyes kérdéseket még röviden meg is vitattunk, de nem volt szabad hosszabban vitázni; amilyen gyorsan csak lehetett, visszatértünk az imádkozáshoz. A lányokkal csak éjszaka tudtam beszélgetni, akkor is rövid ideig, mert az apácák állandóan ellenőrizték a szobákat, hogy mindenki alszik-e.

Nyomasztónak éreztem ezt az ellenőrzést, és szenvedtem az egyhangú léttől. Borzasztóan szerettem volna beszélni valakivel, ugyanakkor kétségbeesetten vágytam a szüleim után. Vágytam arra, hogy halljam a hangjukat, hogy megcsókoljanak, hogy megöleljenek. Rettegtem, hogy a nyilasok egy napon betörnek a zárdába, megkeresnek és elvisznek. Hogy tudna az apám élni, ha engem megölnének?

Egy reggel, hosszú sorozat Üdvözlégy Mária után felálltam és kimentem a mosdóba. Erikával, szobatársammal találkoztam. Senki nem volt benn, megöleltük egymást, és gyorsan behúzódtunk a fürdőszobába, bezárva magunk mögött az ajtót. Végre valahára egyedül voltunk, beszélgettünk anélkül, hogy ott lennének a kicsik – s hogy ott lennének körülöttünk a nővérek. Erika szemébe nézve különös érzésem támadt: lehet, hogy zsidó?

A mosdó fölé hajolt, az arcát mosta.

– Hol van most az én mamám?

– És hol van az enyém? – kérdeztem zokogva, és megöleltem Erikát. Aztán megkérdeztem:

– Te zsidó vagy?

Elképedve nézett rám.

– Nem – válaszolta. – Te az vagy?

– Igen, az vagyok – feleltem. – Erzsi, aki idehozott, kicsempészett a gettóból.

Megkönnyebbülten felsóhajtottam: végre megmondtam. Boldoggá tett, hogy legalább Erika tudja most, hogy ki vagyok. Mondott valamit, de nem emlékszem, hogy mit. Visszatértünk a többi lehajtott fejjel imádkozó gyerekekhez.

Késő délután, éppen mielőtt befejeztük az imádkozást a nagyteremben, egy nővér jött értem.

– Menjünk a hálósobába – mondta halkán –, szedd össze a hátizsákokat és a holmidat.

– Miért? Csak én, egyedül? – kérdeztem, ahogy végimentünk a folyosón.

– Erzsí érted jött!

Nem kaptam levegőt.

– Csak nem történt valami a szüleimmel? – kérdeztem.

– Nem, nem – mondta és mosolygott –, de menned kell...

Erzsí a lépcső alján várt, körülötte apácák.

– Isten veletek – mondták és integettek. – Sok szerencsét mindkettőtöknek!

– Mi történt? – kérdeztem Erzsit, kezét és arcát csókolgatva, amint kinn voltunk. Rám tört a hideg, de táncoltam, fel-alá ugráltam. Úgy éreztem, felszabadultam, megkönnyebbültem, boldog vagyok – de kótyagos is voltam hirtelen elbocsátásomtól.

Élrelmet vittem a szüleidnek, s amikor hazaértem, üzenet várt az egyik lakótól a második emeletről, hogy hívjam fel a zárdát. (Ha valaki el akarta érni Erzsit, üzenetet hagytak szomszédainál, akik továbbították.)

– Felhívtam őket, és a nővér, akivel beszéltem, azt mondta: menjünk oda, bármilyen későn is érek haza. Ha pedig mégis túl késő lenne, legyenek ott másnap reggel negyed 8-ra, vagy bármikor, amikor a rendelet megengedi. Így hát most jöttem.

– És?

– Bevittek az irodába. Az egyikük elmondta, azzal, hogy megmondtad egyik szobatársadnak: zsidó vagy, olyasmit árultál el, amit soha nem lett volna szabad. Fenyégetést jelentesz a zárdá, a többi gyerek és saját magad számára is. Azt mondták a nővérek, hogy ha a nyilasok átvizsgálják a zárdát, könnyen rájönnek, ki vagy. Vagy pedig, ha a zárdá egyik alkalmazottja hallotta „a történetet”, amelyet elmondtál a társadnak, és feljelenti a nővéreket, mert rejtgetnek, akkor a zárdát bezárnák, a többi gyereknek el kellene mennie, a nővéreket pedig bántanák. Ezért egyetértettek abban, hogy a Zsuzsinak haladéktalanul távoznia kell!

– Jó – mondtam, és igencsak megkönnyebbültem. – Én nem szerettem itt lenni!

– Egyáltalán nem jó – mondta Erzsí kétségbeesetten –, nagyon is rossz! Mihez kezdünk most? Itt állunk az utcán, délután fél öt van, hamarosan besötétedik, és nem maradhatunk az utcán öt óra után.

– És api? – kérdeztem, majd sírva fakadtam, és egyszeriben szörnyű bűnösnek éreztem magam. – És mami? Élnek?

– Élnek, de mi nem soká fogunk, ha itt maradunk! Induljunk valahova...

Az ágyúdübörgés közepette elindultunk.

Erzsí az unokanővérehez, Irmához vitt, és odaadta neki anyám egyik arany karkötőjét. Irma megengedte, hogy ott maradjak éjszakára. Erzsinek azonban reggel el kell vinnie, mondta, mert tovább erősödik a bombázás, az ágyútűz, és ő le szeretne menni az óvóhelyre, a házból már a legtöbb-

ben ott vannak, nem akar a lakásában maradni. Én meg persze nem mehetnék vele, hiszen nem tudná megmagyarázni a többieknek, hogy ki vagyok, és „nem szeretne bajba kerülni”. Erzsi megesküdtött, hogy másnap értem jön, azután elment. Leültem egy konyhaszékre, ott kuporogtam egész éjjel.

Erzsi másnap dél körül tért vissza. Talált helyet a számomra, mondta, egy bérházban, a Duna-parton. Egy Lórántné nevű fiatalasszony gondoskodik majd rólam. Elbúcsúztunk Irmától, és rögtön elindultunk gyalog, keresztül Budapesten.

Valószínűleg 10–12 nap telt el utolsó utunk óta, a Vöröskereszt gyermekkórházától a zárdáig. Igaz, előző este a rendháztól Irma házáig gyalogoltunk, de akkor késő volt, és sötét felhők lógtak Budapest felett. Esett, és nem láttam semmit. Az utcákat és az égboltot sietős emberek és a sötétség téli keveréke töltötte meg. Most viszont nem hittem a szememnek. A legtöbb ház elől hiányzott a járda, sok épület teljesen elpusztult, másokból kisebb-nagyobb darabok hiányoztak, alattuk törmelék tornyosult. Aszfaltpor nehezítette az utcákon a lélegzést. Az égbolton füst és lángok sejlettek, hallottuk a nehézágyúk moraját. Időnként aknák robbantak a közelünkben, megrázkódtatták az ablakokat, és láng és füst támadt a nyomukban.

Erzsi arca kemény volt, gyors menetet erőltetett. Tömegek voltak az utcán, de amikor közeledtek a robbanások, mindenki berohant a legközelebbi épületbe, akár csak mi. Néha egészen az óvóhelyig szaladtunk, ám sok esetben nem

tudtunk bejutni: a pincék már tele voltak emberekkel, akik otthagyták a lakásukat, és megtelepedtek az óvóhelyeken. A lépcsőházakban maradtunk egy ideig, majd amikor távolodott a bombázás és a fegyverzaj, továbbmozdultunk és folytattuk utunkat. Menetelésünket többször félbe kellett szakítanunk, mielőtt elértük a célt, egy többemeletes házat a Duna partján.

Addigra gyászos fényben úszott az égbolt, közvetlenül sötétedés előtt voltunk. Négy lépcsősoron mentünk föl. Magas, vékony, szép fiatal nő nyitott ajtót. Két bőrönd állt az előszobában.

– Előkészítettem mindent, ha le kell mennünk az óvóhelyre – mondta.

– Szóval – mondta Erzsi lassan – nem vagyok biztos benne, hogy Zsuzsinak le kéne mennie...

– Majd meglátjuk, hogyan alakulnak a dolgok. Nem megyünk, csak ha szükséges – mondta a kedves hölgy.

– Rendben, de lehetőleg kerüljék el. S ha menni kell, gondoskodjék Zsuzsiról, mondja, hogy maga a nagynénje – mondta Erzsi.

– Azt fogom mondani – válaszolta Lórántné mosolyogva.

Erzsi télikabátja belső zsebébe nyúlt. Átadta a nőnek anyám utolsó, zafírral díszített arany karkötőjét. A hölgy mosolygott, átölelt, bevitt a szobámba, megmutatta a lakás konyháját és fürdőszobáját. Egyszerre voltam boldog és rémült.

– Meddig kell majd itt lennem? – kérdeztem Erzsit, amikor egy pillanatra egyedül maradtunk.

– Talán amíg megérkeznek az oroszok. Amint látod és hallod, már nagyon közel vannak. Vagy amíg találok helyet, ahol együtt lehetsz a szüleiddel.

– Ó Istenem – gondoltam –, hogy fogom túlélni?

A hölgy visszatért.

– Vigyázzon rá, kérem – mondta Erzsi. – Pár nap múlva visszajövök.

Megölelt és elment.

– Csak szólj, ha bármire szükséged van – mondta a fiatal hölgy, és megsimogatta a hajamat.

– Jó – mondtam. Bementem a szobámba, lefeküdtem és azonnal elaludtam.

Az ostrom

Reggel arra ébredtem, hogy robbanások rázták meg a szobát. A ház homlokzati ablakai a Dunára nyíltak, ki voltak téve a zárótűznek. A becsapódások, a tűzérési lövedékek szilánkjai záporoztak a redőnyökre, betörték az ablaküvegeket, és szétzúzták a szoba minden bútort. Lerepült a lámpa, lyukak keletkeztek a falakban. A szobából romhalmaz lett. Halálra rémülve először a takaró alá menekültem, azután kiugrottam az ágyból, és felrántottam az ajtót.

– Lóránt néni! – sikítottam – menjünk el innen!

Lelkem mélyén persze tudtam, hogy nem mehetünk, ezt Erzsi megmondta. Veszélyes lenne lemenni az óvóhelyre még Lórántnéval is, mert az emberek azonnal észrevennék, hogy idegen vagyok. Azt is gondolhatnák, hogy bujkáló zsidó gyereket látnak, és hívhatnák a rendőrséget.

Próbált ezért megnyugtatni:

– Egészen hihető a történeted, hogy békéscsabai menekült vagy. A papírjaid rendben vannak, a helyzeted egyáltalán nem rendkívüli, hiszen Budapest tele van menekültekkel, és sok köztük a gyermek. Ennek ellenére, ha figyelnek rád, veszélybe kerülhetsz, legalábbis szigorúan kihallgathatnak. Ezért jobb elkerülni az ilyen helyzetet.

• Most, hogy a szobában örvénylett a por, és kint dübörögtek a fegyverek, mindezt elfelejtettem. Kerestem a szép házínénit, aki olyan kedves volt hozzám előző este. Szerettem volna beszélni vele, megosztani vele a félelmemet, kapcsolatot szerettem volna egy emberi lénnel, megbízni egy felnőttben, aki tudja és megmondja, mit kell tennem. Ám hiába kerestem, hiába hívtam, nem találtam. Ahogy a lövöldözés hol távolról, hol egész közelről hallatszott, újra és újra végigrohanva a szobákon kétségbeesetten kerestem. Megpróbáltam a lakás minden ajtaját, benéztem az ágyak alá, a szekrényekbe, a fürdőszobába. Sehol nem találtam. Félelmemben újra és újra kiáltoztam:

– Lóránt néni, hol tetszik lenni?

• Semmi válasz. Hosszabb csend után újra dübörögni kezdtek a fegyverek. Kiszaladtam az ablaktalan előszobába, amely a folyosóra nyílt. Feltéptem a három ajtó egyikét, mögötte, egy igen kicsiny szobában nagy szekrényt találtam. Beleugrottam, és a polcokról a földre szórtam egy csomó lepedőt és párnahuzatot. Találtam takarókat, nyári ruhákat és több pár szandált is. A hely kényelmesnek látszott – ha becsuktam az ajtót, nem hallottam még a robbanások zaját se. Helyet csináltam magamnak a nagy szekrény fenekén.

• Hirtelen még hangosabb lett a gépfegyverek zaja, ezt különös csend követte. Kimásztam a szekrényből. Még mindig Lórántné keresve kutattam a lakásban, és benéztem a fürdőszobába. Tiszta volt, makulátlan. Kinyitottam a szekrényeket, láttam, hogy üresek a polcok, se fogkefe, se fogkrém, se hajkefe, szappan, vagy kölni. Elkapott a féle-

lem. Hirtelen eszembe jutott, hogy előző este körülnéztem ebben a fürdőszobában, és megcsodáltam Lórántné rózsaszín fogkefáját és rúzsait a polcon. Most pedig egyiket sem láttam, sem a polcon, sem a szekrényekben.

– Nincs is itt egyáltalán – gondoltam.

• Kint minden nyugodt volt. Sorra nyitogattam a szekrényeket – üresek voltak.

– Csak nem ment el? – jajdultam fel magamban. – Hová ment? És miért?

• Egy ideig a nagy szekrényre meredtem, aztán hirtelen rádöbrentem:

– Istenem, egyedül vagyok!

• Egyedül is voltam. (Amint később megtudtuk, Lórántné német barátjával még megérkezésem estéjén elhagyta a lakást. Természetesen magával vitte anyám karperecét és minden hordozhatót, beleértve minden falat élelmiszert.) Tétován álltam a lakás közepén, földbe gyökerezett lábbal. Visszamentem a szobámba. Csak akkor vettem észre, hogy teljesen elpusztította a reggeli támadás.

• Az utcán csend volt, aztán hirtelen újra fegyverek dördültek. Visszamenekültem a szekrénybe. Csak egy idő után figyeltem fel, hogy ezek a robbanások különböznek a korábbiaktól. Ezúttal nem a házat lövik, hanem valami mást, gondoltam. Valóban, a lövések közvetlenül az utcáról jöttek. Vagy talán a folyótól? Négykézláb odamásztam a törött ablakhoz, és megpróbáltam kinézni a széthasogatott redőnyök között. És mit láttam? Istenem! A képet nem felejttem el, amíg csak élek: egy csoport gyerek, férfi és nő

állt a Duna partján, mellükön a tenyér nagyságú sárga csilaggal. Kötelekkel voltak összekötve. Négy vagy öt nyilas szegezte rájuk a fegyverét és belelőtte őket a folyóba, amely a vértől vörösen hullámozott. Senki nem sikoltott, senki nem sírt. Semmit nem lehetett hallani, csak a lövéseket és a testek csobbanását, amint beleestek a vörös habba. A földre vetettem magam. Megjelent szemem előtt a piactér, ahol Hanna apját és nagyapját meggyilkolták.

– Valamennyiünket agyon fognak löni – gondoltam.

Elveszthettem az eszméletemet, mert semmi másra nem emlékszem. Első emlékem másnap reggelről, hogy próbálok feltápászkodni. Nem tudtam másra gondolni, mint, hogy rohanvást meneküljek a lakásból. De hová?

A folyosón hideg levegő vágott az arcomba, ez lelassított. Ismét lövések csapódtak az épület homlokzatába. Égnek állt a hajam, de addigra már nem gondoltam semmire, csak annyit tudtam, le kell rohannom a lépcsőn. A lépcsőház ablakaiból a lövések és a robbanások már kitörték az üveget, bár, gondolom, néhányban még maradhatott, mert – ahogy apám később észrevette – üvegszilánk fúródott az egyik térdembe. Ez fáj. A robbanások közepette tovább szaladtam lefelé, amikor egyszerre lövedékek kezdtek peregni a lépcsőház faláról. Sikítva visszafordultam és felrohantam a lépcsőn. Egész életemben nem tudtam elfelejteni ezeket a felfoghatatlan másodperceket, amelyekben az első és a negyedik emelet között először lefelé, aztán visszafelé rohantam a golyók szaggatta lépcsőházban, a Duna-parti házban, ahol életben maradtam.

Azután elült a fegyvertűzek zaja; helyette bombák zuhantak. Mire felértem a negyedik emeletre, a függőfolyosóról láttam, hogy az utca több házából fekete füst és lángok csapnak ki. Heves szívdobogással léptem be a lakásba. A bombázást teljes csend követte. Most jutott eszembe Erzsi figyelmeztetése: örültem, hogy nem értem le az óvóhelyre.

Szörnyen éhes voltam. A konyhában és a kamrában élelem után kutatva némi örölt mák és uborka mellett nagy csomag kekszet találtam, amely lecsúszott egy törött polc mögé. Tudtam, olyan lassan kell megennem a kekszet, amennyire csak tudom, hogy kitartson, amint mondogattam magamnak, „a háború végéig”.

Sokáig csak reszkettem és sírtam, aztán úgy döntöttem; fejben fogok „gyakorolni” a zongorán. Visszamentem a szekrényhez, és elképzeltem, hogy Beethoven Opus 3. f-moll szonátáját játszom, az első taktustól az utolsóig. Egyes szakaszok egész jól mentek, mások egyáltalán nem. Míg jobb kezem ujjai szinte énekeltek a második tételben, a bal kezem túl lassú volt, hogy eljátssza a negyedik tétel trioláit.

– Ezt többet kéne gyakorolnom – gondoltam.

De aztán nem ezt, hanem a második, A-dúr szonátát kezdtem játszani; ezúttal is megjelent előttem minden egyes hangjegy. Időközben újakezdődött a bombázás.

– Szegény apukám, gondoltam, mi lesz vele, ha én meghalok? És mi lesz anyámmal? Mindketten belehalnak!

Rémült és magányos voltam a szekrényben, imádkozni kezdtem. Úgy gondoltam, közelebb leszek Istenhez, ha héberül imádkozom. Nagyon keveset tudtam ezen a nyelven,

így magyarul mondott személyes imámba beleszóttam a zsidó imákat, amelyeket a család széder estéjén mondtam nagyapám házában, 1940 tavaszán: „Ma nishtana halyala hazeh...” Miután egy ideig imádkoztam, ismét azt képzeltem, hogy zongorán játszom – ezúttal Bach-fúgákat gyakoroltam, majd egy idő után, azt hiszem, elaludtam.

Három napig voltam a szekrényben, fejben gyakorolva a zongoradarabokat, amelyeket kívülről tudtam és eljátszottam mindenféle valódi és képzeletbeli szerepet. Változtattam is a szerepeken, azután verseket mondtam (anyám sokat tanultatott meg velem kívülről), majd imádkoztam, imádkoztam és imádkoztam. Azt hittem ugyan, hogy nagyon keveset eszem, de amint telt az idő, észrevettem: a keksz utolsó darabjainál tartok. Nagyon megijedtem. Elaludtam és délután ébredtem. Úgy éreztem: nem bírom tovább, meghalok, ha nem megyek el innen. Felvettem a kabátomat, és kiléptem. Ezúttal is hangos fegyverropogás hallatszott, azután a lárma egy időre elcsitult. A levegő füstszagú volt, a ház csendes. Bizonyos voltam benne, hogy senki nem él már ezekben a szétbombázott lakásokban, csak én. Vajon az óvóhelyen vannak az emberek, vagy elmenekültek? Kihajoltam a gangon, és lepillantottam az udvarra.

– Mit csinálsz itt, kislány? Hol vannak a szüleid? – kérdezte egy barátságos hang.

Hátrafordulva egy férfit láttam, körülbelül apámmal volt egykorú, még kissé emlékeztetett is rá.

– Én... – elfulladt a hangom, a feltörő zokogás szorította össze a torkomat. Ő volt az első ember, aki az elmúlt három vagy négy napban szólt hozzám.

Rám nézett:

– Szeretnél egy teát inni nálunk?

Anyámmal szoktunk teázni, de soha senki más nem kérdezte tőlem, kérek-e teát.

– Igen – mondtam és sírva fakadtam.

– Gyere be – intett, és a szomszédos lakás ajtajára mutatott.

Konyhájuk ablakát fekete lepedő fedte. Az asztalnál két nő ült. Az egyik fiatal és gyönyörű, nagy barna szemmel és hullámos barna hajjal. Ő a tizennyolc éves Vera volt, az ősz hajú idősebb pedig az anyja. Velük otthon éreztem magam. A tea az ismerős sötét vörösesbarna színben párállott, mennyei volt az aromája. Szántóéknak volt kockacukra is, vajás kenyeke, és mindenkinek jutott egy kemény tojás. Soha életemben nem ízlett semmi se úgy, mint most. Zokogtam, miközben ettem. Szántóék természetesen tudták, hogy zsidó vagyok: ők is zsidók voltak, ők is bujkáltak. Vera halálmenetből szökött meg. Beszéltem nekik a szüleimről, Ivánról, Erzsiről; csak beszélünk, beszélünk és beszélünk. Hívtak, maradjak náluk. Mindenekelőtt azért, mert nem kellene egyedül maradnom Lórántné lakásában, másrészt mivel kitörték az ablakok, és a fagyos szél keresztül fúj a lakáson. Ott szörnyen hideg van, míg náluk még működött egy parányi gázmelegítő a konyhában. Én azonban nem akartam odamenni. Erzsire várok, mondtam, értem jön és elvisz a szüleimhez, ha pedig nem talál ott, ahol hagyott, azt fogja hinni, hogy meghaltam. Szántóék azzal próbáltak meggyőzni, hogy Erzsike nem fog éjjel jönni, hiszen ha

megpróbálja, lelövik az utcán. Én azonban visszamentem aludni a szekrénybe. És mint a tündérmesékben, amikor másnap felébredtem, Erzsí hangját hallottam:

– Zsuzsika hol vagy? Itt vagyok érted!

Elbúcsúztunk Szántóéktól, és éppen mentünk lefelé a lépcsőn, amikor ismét megindult a bombázás. Erzsí megragadta a kezemet, és lerohant velem, ajtókon, folyosókon át az óvóhelyre. Megkereste a házmestert, aki – amint később elmesélte – korábban beengedte a kapun.

– Itt a kis unokahúgom – mondta Erzsí vidáman nevetve – az, akit említettem magának. Amint szünetel a bombázás, elmegyünk. Rendben?

– Persze – mondta a nő, akit nyilvánvalóan más dolgok foglalkoztattak. Erzsível egy ideig ott ültünk az óvóhelyen. Abban a részben, ahol mi voltunk, sokan székeken ültek, vagy összetakolt ágyakon feküdtek, de nem kevesen párnákon, vagy csak egyszerűen a földön. Néhányan imádkoztak. Úgy rémlik, egy kerozin lámpa pislákol a sötétségben. Erzsí átölelt, az állandó robbanások idegtépőek voltak:

– Ne félj – suttogta Erzsí a fülembe, minél többet bombáznak, annál hamarabb leszünk szabadok!

Tudtam, és most már nem féltém.

– Meg tudnék halni – mondtam neki –, de nem akarok egyedül meghalni! Kérlek, Istenem, könyörögtem, hadd találjam meg a szüleimet...

Éppen húsz napja váltunk el egymástól.

Séta az alvilágban

Később, amikor leálltak a légítámadások, elmentünk. A Dunával párhuzamosan futó utcából – amint lehetett – befordultunk az egyik mellékutca. Lélekszakadva rohantunk amennyire csak tudtunk. Csak nagyon kevés civilrel találkoztunk. Lovak vontatta kocsikon ültek, szaladtak, miközben szünet nélkül lőttek. Nyilvánvalóan most csak olyanok voltak az utcán, akiket hajtott az éhség, vagy fétetlenül el kellett intézniük valamit. A többiek megbújtak az óvóhelyeken – jó okkal. A város az európai hadszíntér egyik leghosszabb és legvéresebb csatájának színhelye volt a második világháborúban, a harc méreteit csak a varsóihoz és a berlinihez lehet hasonlítani. A bombázásban, ágyútűzben, harcokban több mint 160 000 ember halt meg, köztük 38 000 polgári személy.

Átmentünk a Szent István körúton, elhagytuk a Nyugati pályaudvart, azután az Andrássy út, majd a Rákóczi út kereszteződését, utána az Üllői úton lejutottunk a Kálvin térre. A hosszú gyalogmenetben újra meg újra ki voltunk téve fegyvertűznek, bombáknak, ágyúlövedékeknek. Becsapódtak a körülöttünk lévő házakba, betörték az üzletek, a lakások ablakait – lábunk alatt állandóan ropogott

az üveg. Elővigyázatosságból inkább az úttesten haladtunk, mint a járdán, időnként meg kellett bújnunk a kapualjakban, a lépcsőházakban vagy a fák és az oszlopok mögött. Volt, amikor katonákkal találkoztunk, láttunk német tankokat, és ránk ordítottak zsidó csoportokat hajtó nyilasok. És láttunk civileket, amint félelemtől eltorzult arccal rohantak a járdán. Utunkon kétszer is be kellett kéredzkednünk idegen házak óvóhelyére.

Délután négy óra volt, amikor megérkeztünk a Kisfaludy utcai Fehérkereszt Kórházba. Amint beléptem a kapun, már messziről megpillantottam apámat. A bejáratí ajtónál állt, az utcát figyelte. A karjaiba rohantam. Sokat fogyott, az arca nagyon megöregedett, sokkal keskenyebb volt, mint korábban. Szeme alatt sötét karikák, meggyötörtnek látszott. Mindketten sírtunk. Sírt Erzsí is; megölelt bennünket, de azt mondta, nem jön be. Sietnie kell háza Ivánhoz, aki vele bujkált, a mi korábbi lakásunkban. Elbúcsúztunk, mert tudtuk, Erzsinek még hosszú gyalogutat kell megtennie az Abonyi utcáig, csaknem olyan hosszúút, mint a miénk volt a Duna-parttól a Kisfaludy utcáig. Amikor visszafordulva integetett, láttuk hogy könnyek gördülnek le az arcán.

Apám anyámhoz vezetett. Anyám nem tudta abbahagyni a sírást egész éjszaka.

A Fehérkereszt Kórház

A következő huszonnégy napban a Kisfaludy utcai Fehérkereszt segédkórház volt a menedékünk. Ez a „kórház” a közeli, híres Fehérkereszt Kórház fiókintézményeként szerepelt. A kórház a 19. század vége óta gyógyította a gyerekeket, fiókja hivatalosan rászorult családoknak nyújtott orvosi ellátást. A valóságban nem erről volt szó: a Kisfaludy utcai „Fehérkereszt Kórházat” néhány zsidó orvos, a budapesti Zsidó Tanács és néhány fiatal cionista segítségével hozták létre, akik részesei voltak a mentőakciónak. Többen közülük nyilas egyenruhában jártak-keltek, együtt a valódi nyilasokkal, akik ordítottak és parancsolgattak nekünk. Természetesen valamennyi „beteg” váltságdíjat fizetett. A pénz egy részét az igazi nyilasok megtartották maguknak, a többit továbbadták a városvezetésnek. A „kórház”, amely egy korábbi asztalosüzem területén működött, a kevés magyarországi helyek egyike volt, ahol 1944 decemberétől 1945 januárjáig zsidókat rejtegettek. Amikor a szovjet csapatok felszabadították Pestet, a legtöbb „beteg” életben volt.

A „kórház” 120-150 „betegére” talán 3-4 orvos, ugyanennyi „ápolónő” és körülbelül 4-5 nyilas jutott, akik „őrizték őket”. A korábbi műhely viszonylag nagy területén 30-40

emeletes ágy volt, mindegyiken négyen fértek el. Az ágyak mögött szögeket vertek a falba, azokra a „betegek” fölakaszthatták kabátjukat, személyes tárgyaikat pedig zsákokban tarthatták az ágyon. Az emeletes ágyak mögött szalmazsákokat tettek a földre azok számára, akik inkább ülni, mint feküdni akartak. E szalmazsákok felett húzódtak a műhely ablakai, végig, az épület egész nyugati falán. Amikor december 23-án odajutottam, valamennyi ablaktábla sértetlen volt.

Ismét a szüleimmel lehettem!

– Amíg együtt vagyunk, mondogattam újra és újra, semmi szörnyűség nem történhet velünk.

Biztonságban érezvén magam egykorú gyerekek után, néztem, de hamarosan beláttam, hogy itt nem sok lehetőségem lesz új barátokat szerezni. Először is nem voltak ilyen idős lányok, s nem láttam olyan fiúkat sem, akikkel szerettem volna szóba elegyedni. Még a felnőttek sem látszóttak beszédesnek, ellentétben a gettóházban és a védett házban szerzett tapasztalatokkal – azokon a helyeken többekkel találkoztam, akik egész életemre barátaim maradtak. Később megértettem, miért volt itt más a helyzet. Itt a legtöbb „beteg” szörnyen szenvedett a körülményektől, az összezártaságtól, az állandó fenyegetettségtől. Magukra voltak hagyva, elvesztették magánszférájukat, és nem volt kedvük beszélni, másra figyelni, játszani, beszélgetni, barátkozni.

Azután volt valami más is, ami rettegést és súlyos gondot hozott valamennyiünk életébe, ami aláásta a kitartást, az élni akarást: a szörnyű éhínség, amelyben éltünk. 1944 késő ősze óta a táplálék egyre kevesebb volt, és most már csak napi

egy étkezésre korlátozódott. A vizes bab- vagy lencseleves, amelyet a konyhában a „személyzet” főzött, apám szerint legfeljebb 200 kalóriát tartalmazott. Akinek nem maradt némi keksze, csokoládéja a hátizsákjában, vagy nem tudott venni valamit a feketepiacon – ami viszont egyre kevésbé volt lehetséges a bombázások miatt –, az éhezett. Nekünk volt pár tábla csokoládénk, anyánk rakta be a hátizsákunkba, mielőtt a védett házba költöztünk. Mikor engem és Ivánt a gettóba vittek, szüleink odaadták nekünk az ő utolsó táblájukat. Apám később tudott még egy-két táblával venni, ám december utolsó hetére már csak egy maradt. Azt én ettem meg, szüleim mindenféle kifogást találtak, hogy ők miért nem akarják megkóstolni. Később mi is kezdtünk éhezni. Ráadásul eltetvesedtünk, akárcsak mindenki más. Véresre vakartam a bőrömet, sebhelyek borították az egész testemet.

Múltak a napok. Az utolsó decemberin szokás szerint egy nagy szalmazsákon ültem az ablak alatt, és Nizsinszkijnek, a világhírű, de örült orosz táncosnak az életrajzát olvastam, aki Márkus Emiliának, a híres színésznőnek a lányát vette feleségül. Emlékszem, befejeztem egy fejezetet éppen és lapoztam, amikor hirtelen egy ezüstkék, gyémánt villanást láttam, egy valószínűtlenül óriási, erős villanást. Hirtelen jött és ijesztő volt. Ösztönösen előredobtam magam, mint ha egy tőba ugranék, magamra húzva minden télikabátot körülöttem. Ott lógtak az emeletes ágyak mögötti falon, beléjük rejtettem a fejem és a testemet. Ez mentette meg az életemet, mert a bomba közvetlen találat volt. Négy vagy öt ember azonnal meghalt, és többen, akik az üveglakok

alatt ültek vagy jöttek-mentek, megsebesültek, amikor a bomba felrobbant a kórház udvarán.

Minden lámpa kialudt, az ablaküvegek csörömpölve estek a helyiségbe, az ágyak összetörték. A robbanást csend követte. Majd mindenki neveket kezdett kiabálni, keresték szeretteiket, próbáltak kijutni.

Kétségbeesve kimásztam a kabátok alól.

– Mami, Apí!

A füst nehéz szaga ellepte a műhelyt, mindenhol hullott a vakolat. Ott álltam az emberek tömegében, akik összetorlódtak a kijáratnál, ki akartam jutni. Aztán hirtelen hallottam anyám hangját:

– Ott van! Ó Istenem, vérzik!

Valóban, vér szivárgott a számból és az orromból, valószínűleg a légnyomás miatt. Amint később kiderült, egy üvegszilánk is befúródott az államba. Anyám átölelt, de egy ideig nem találtuk apámat, aztán valamelyest lecsillapodott az embertömeg káosza, és rábukkantunk a tömegben. A lépcsőn, imbolyogva, csúszkálva ereszkedtünk le a többiekhez az udvarra, ahol két halott feküdt a földön, és néhány sebesült jajveszékelt. Folyosókon haladtunk tovább, le egy sötét helyiségbe, amelynek ablakai alig több mint fél méterrel voltak a talaj fölött és üresen tátongtak.

Anyám néhány asszonnyal rögtön hozzálátott, hogy letakarják a holttesteket. Apám hamarosan elment, s amikor visszatért, szalmazsákokat húzott maga után. Azokon aludtunk a következő tizenhét napban, amíg felszabadítottak minket az oroszok.

Hazatérés

Folyamatos volt a bombázás, egy percre sem szünetelt a repülőgépek zúgása, sem az állandó robbanások.

– Gyertek a kabátom alá! – kiáltottam a szüleimnek, amikor a repülők zaját hallottam.

Meg voltam győződve arról – és ők is osztották ezt a véleményyt –, hogy a magamra húzott kabátoknak köszönhetően úsztam meg a reggeli robbanást. Attól kezdve hittem, hogy csak ezzel a módszerrel lehet túlélni a pincében is. Anyám, gondolom azért, hogy megnyugtasson, a legtöbb bombázásnál bebújt velem a takarók alá, de apám nem mindig volt erre hajlandó. Amikor mégis megtette, megkönnyebbultem. Bár megfélemlítettek a robbanások, mégis zokogva a kezét szorongattam, és jobban éreztem magam, mikor ott volt. Apám kabátjainkat, takaróinkat fejünkre húzva feküdt velünk óráig, gyerekkorából mesélt történeteket, amelyeket annyira szerettem hallgatni. Mesélt Paliról és Luluról, apjáról és anyjáról, temesvári életükről (de ritkán Bandiról, bátyjáról, akit imádott, és aki öngyilkos lett). Mesélt arról is, hogyan kamarazenéltek otthon, milyen darabokat szeretett, és miket fogunk játszani, amint hazaértünk. A Kisfaludy utcai menedékben megígérte nekem, hogy hetenként

fogunk együtt zenélni. Még nem tudta, hogy Lulu, akárcsak Pali, elpusztult, és hogy – nélkülük – sok évig nem lesz képes muzsikálni. Mesélt arról is, hogyan harcolt a fronton tizenennyolc évesen, az első világháborúban, hogyan sebesült meg súlyosan. Azután imádkozott velem az anyjához, aki, mint mondta, megmentette őt, amikor fejlövést kapott, és csaknem egy órát feküdt eszméletlenül a földön. Amikor a bajtársai megtalálták, azonnal hátravitték, kórházba került. Azután az édesanyja ismét megmentette, mondta, amikor megoperálták, hogy eltávolítsanak egy golyót a fejéből az agya közvetlen közeléből – olyan műtétet élt túl, amelyben a legtöbb ember meghal.

Most ismét hangosan imádkozott hozzá: segítsen nekünk, mentsen meg minket, engedjen újra élni. Megígérte, hogy egy nap kijutunk ebből a pincéből, ebből a lázálomból, és „úgy élünk, ahogy emberi lényeknek kell, felemelt, nem pedig lehorgasztott fejjel”.

Szegény apám! Én elértem, hogy szabad emberként éljem az életemet, de ő? Soha.

Most azonban úrrá lett rajtam a félelem az állandó bombázástól. Mióta az a brutális villanás volt, összeborzongtam, mindahányszor lehullott egy bomba. Mégis jobban voltam, mint korábban, egyedül, tudatában is voltam ennek. Iván azonban még mindig nem volt velünk. A szüleim miatta aggódtak, és az ostromnak ebben a szakaszában nem tudtak megoldást találni a problémára. Miután a várost állandóan ágyúzták és bombázták, tilos volt kimenni az utcára, nem közlekedhettek magánjárművek sem, így szüleim nem tud-

ták, hogyan hozzák el Ivánt az Abonyi utcából, és nem tudtak persze érintkezni sem vele, sem Erzsivel. Állandóan a bátyámról beszéltek. Szörnyen aggódtak, mi lesz vele, ha a lakás lakhatatlanná válik és kénytelen lesz lemenni az óvóhelyre, ahogyan mi a Kisfaludy utcában. Nyilván fel fogják ismerni a ház egyes lakói, és feljelenthetik a rendőrségen – a „Fehérkereszt Kórházban” viszont itt mindenki zsidó és mindenki bujkáló volt, beleértve a „vezetést” és „őreinket”. Hosszú mérlegelés után apám a nyomós ellenérvekkel szemben úgy döntött: megveszteget egy valódi nyilast azok közül, akik látszólag bennünket őriznek, de valójában a háború végét várják: menjen el Ivánért, és hozza el hozzánk.

1945. január 2-ának reggelén döntött így, két nappal azután, hogy leöltöztünk az óvóhelyre. Valamikor kora délután éppen rendezkedett, amikor hirtelen mozgás volt odakint. Néhány perccel később a nyilasok behozták Ivánt és Erzsit. Arcukon, kezükön fagycsípek, télikabátjuk tépett – mégis egész boldognak látszottak, bár nagyon fáradtak voltak. Mint elmondták, a hosszú gyaloglás közben időnként négykézláb másztak, volt, hogy le kellett feküdniük a hóba és a sárba, máskor le kellett rohanniuk a közeli házak óvóhelyére, amikor bombák robbantak. Végül is túléltek, eljutottak ide a bombázás, a robbanások, az utcákat pásztázó nyilasok ellenére – és végre velünk voltak. Erzszi sírva átölelt, azt mondta, nem akar még elmenni, apám szerint viszont veszélyes volt.

– Ha jön egy razzia – mondta –, téged is elvisznek velünk együtt!

– És mit gondol – kérdezte –, hova mennék?

Aznap este mellettem aludt egy szalmazsákon, de másnap reggel szüleim elküldték. A következő napok olyanok voltak, mint egy rossz álom. Mind jobban kétségbe ejtett a bombázás, és legtöbbször végig kiabáltam. Addigra a fenti műhelyből csak nagy romhalmaz maradt, és elpusztult a mi óvóhelyünk nagy része is. A tőlünk jobbra álló házat szétbombázták, akárcsak a bal oldalit. Többnyire a takarók alatt kucorogtam. Iván más volt: kinevetett engem a takaróimmal. Minden reggel korán felkelt és – mint senki más – kiment, mielőtt elkezdődött a bombázás, és megmosakodott a hóban. A jugoszláv partizánokról mesélt, akik harcolnak a németek ellen ahelyett, hogy elbújónak előlők. Néha játszott velem, amit nagyon szerettem, különösen, amikor távolabbról visszhangoztak a robbanások. Volt, amikor fantáziajátékokkal ütöttük el az időt, és szerepeket játszottunk, hasonlókat azokhoz, amelyeket az elmúlt nyáron otthon szoktunk játszani. Én legtöbbször egy zsidó kislányt alakítottam, aki menekül a németek elől, de a bátyja, aki csatlakozott a partizánokhoz végül megmenti őt.

Egy másik gyakori játék különösen este, mielőtt elaludtunk arról szólt, hogy különböző ételeket képzelünk el.

– Mmm máktorta – mondtam megnyomva az m betűt.

– Túúúróóótorta – mondta elnyújtva a magánhangzókat.

– Almatorna – feleltem – citromhéjjal és fffhájjjal...

– Igen – mondta elgondolkodva. – Sacher torta – folytatta, és mulatságos képet vágott: – Nagy sötétbarna, tele EPER-lekvárral!

– Cseresznyés rétes – mondtam én, aztán nem tudtam folytatni, a játék rettenetesen éhessé tett.

Teltek a napok, és a bombázás nem akart véget érni. Egy este meghallottuk az oroszok hangszóróit, magyarul mondták a híreket. Páran kimentek az óvóhelyről, és visszatérve beszámoltak arról, amit hallottak: Kelet-Magyarországot megszállta a Vörös Hadsereg, Budapest be van kerítve, és a szovjet csapatok elfoglalták Nyugat-Magyarország nagy részét is. A Vörös Hadsereg vezetői felhívták Budapest népét a város feladására.

– Már csak néhány nap – mondta apám –, már csak néhány nap.

A német és a magyar egységek azonban még ellenálltak. Hallottam, amikor apám egy jól tájékozott látogatóval beszélt, az óvóhely túloldaláról, aki elmondta neki, amit a „mi nyilasainktól” hallott, hogy tudniillik „bajtársaik” meg akarnak gyilkolni minden, még itt lévő budapesti zsidót. Hanna piactere mellett most már ismertem a másik szörnyű képet is: az embercsoportét, akiket a Duna partján láttam állni.

– Édes Istenem! Ne engedd, hogy ez megtörténjen – zokogtam és imádkoztam.

Bombázás és az imádkozás közepette, lassan teltek a napok. Majd egy nap reggelén, hosszú légítámadás után, véget értek a robbanások. Szokatlanul hosszú csend következett.

Azután valaki kiabált: – Az oroszok!

És ott jöttek: tizenkét nagy férfi, tizenkét angyal, tizenkét szer hoztak nekünk életet, lecsoszogva a lépcsőn. Olyan

egyenruhákban voltak, amilyeneket soha nem láttam korábban, és azt kérdezték, vannak-e itt német katonák?

Sokan megcsókolták őket, én nem, félttem. De tudtam, hogy ők a megmentőink. Néhány túlélő próbált velük beszélni valamilyen nyelven, mások mutogatták a kabátjukra varrt sárga csillagjukat, de a katonák nem mutattak érdeklődést. Átvizsgálták az óvóhelyet, átkutatták a legtöbb embert, elvették tőlük az óráikat. Ám az enyémet nem, az a kabátom alatt volt. Azután elmentek. Az óvóhelyen nagy volt a zűrzavar. Voltak, akik elhatározták, hogy azonnal útnak indulnak, mások kimentek az utcára körülnézni, voltak, akik úgy gondolták, jobb még egy darabig várni, amíg többet tudunk róla hogyan áll az ostrom a város többi részén. Annyi azonban világos volt, hogy Pest bombázása véget ért. Úgy gondoltuk, hogy a fegyverzaj, a nagy robbanások már Budáról jönnek (bár egy-két napig még voltak elszigetelt harcok a pesti oldalon).

– Pest orosz kézben van – hallatszott a hangszórókból mindenütt.

Addigra délelőtt lett, és már mindenki elhitte, hogy szabadok vagyunk. Iván menni akart.

– Nincs értelme maradni – mondta. – Ugyan mire várnánk itt?

Szüleink egyetértettek, összeszedtük a holminkat, és elhagytuk az óvóhelyet. Amikor elindultunk, letéptük a sárga csillagot a kabátunkról, ledobtuk a félig fagyott sáros talajra, a többi szemét mellé. (Kivéve anyámat, aki a magáét zsebre tette.) Kezdtünk hazagyalogolni.

A Kisfaludy utcában és a szomszédságban minden romokban hevert, az utcákon, az elpusztított házak között mindenhol holttestek heverték. Láttunk kiégett harckocsikat és szovjet katonák csoportjait. Jobbra, balra emberek siettek az utcán, azután váratlanul két orosz állított meg minket. Az utcasarkon álltak, s követelték, adjuk oda a hátizsákjainkat. Elképedtünk, nem értettük, miért, hiszen gyakorlatilag nem volt már semmink. Ám a katonák a hátizsákokat átkutatva megtalálták a két konzerv szardíniát – Iván kapta ajándékba, mielőtt a Fehérkereszt Kórházba érkezett. Igazság szerint két német katonától kapta, akik megfordultak a lakásban, az Abonyi utcában, ahol Erzsivel lakott Iván. Bármennyire is éhesek voltunk az óvóhelyen, nem tudtuk azokat kinyitni, mert nem volt konzervnyitónk. Így hát félretettük a dobozokat és megfogadtuk, hogy amikor egyszer hazaértünk, ez lesz az ebédünk az Abonyi utcában. Igazság szerint erről álmodtam egész idő alatt: ülünk az asztal körül a lakásunkban, és szardíniát eszünk. Ám az álom nem vált valóra. Hiába próbáltuk megértetni az oroszokkal, hogy hónapokig éheztünk, hogy rettenetesen éhesek vagyunk, hogy zsidók vagyunk, próbálunk hazajutni – semmi nem segített. Elvették tőlünk a szardíniát és az órát is, meglátták a karomon. Azután elengedtek bennünket.

Ám a további út sem volt könnyű. Az utcákat holttestek borították, mindenhol járművek roncsai, felfordult lovas kocsik, lótetemek zárták el a forgalmat. De mentünk tovább, szeméthegek között, kiégett épületek mellett. Ször-

nyű és elképzelhetetlen volt a pusztulás. A szétrombolt házak tövében egyesek azzal próbálkoztak, hogy feldaraboljanak egy döglött lovat, és valami húst vigyenek haza.

Azután túljutottunk a Keleti pályaudvaron, közeledtünk az otthonunkhoz. Most már csak át kellett mennünk a Thököly úton, és elhaladnunk Funkék patikája mellett. Néhány sarokkal odébb ott volt az Alpár utca, ahol egykor Faragó lakott. Azután balra fordultunk az Aréna úton, elmentünk a védett ház mellett és jobbra fordultunk az Abonyi utcán. Jóllehet nagy kárt tett benne a rombolás, az utca jobb állapotban volt, mint a többi, amit láttunk. A távolban apró alak jelent meg. Szaladni kezdtem – szaladt ő is.

– Olyan sokáig vártam rátok – mondta Erzsi zokogva –, de tudtam, hogy ma hazajöttök!

Utóirat

Abonyi Iván a háború után az Orvostudományi Egyetemen tanult, Budapesten lett radiológus. Farkas Máriát vette feleségül, lányuktól, Krisztinától két unokájuk van, Bogi és Áron.

Abonyi László visszakapta gyógyszerétárát, és a háború után gyorsan fejlődő oltóanyag-intézetet hozott létre, ám a kommunista kormány kisajátította ezeket. Kérelmét, hogy meglátogathassa lányát, Zsuzsit, aki férjével 1957-ben kiszökött Magyarországról, ismételten elutasították. Neki és feleségének hét évet kellett várniuk, mire végül néhány hónapra érvényes útlevelet kaptak. Az Abonyi házaspár 1964-ben érkezett meg az Egyesült Államokba. Miután alig három hetet tölthetett lányával, vejével és kis unokájával, Kathleennel, Abonyi László szívrohamban elhunyt a texasi Dallasban.

Abonyi Margit továbbra is azt a nehéz életet élte, amelyben a magyar zsidóknak a háború után része volt. 1965-ben, tíz hónappal férjének dallasi elhunytá után tért vissza Magyarországra, 1971-ben bekövetkezett haláláig Budapesten élt.

Abonyi-Ozsváth Zsuzsa Magyarországon ment feleségül Ozsváth Istvánhoz. „Illegálisan” hagyták el az országot 1957-ben, miután a szovjet hadsereg leverte a magyar forradalmat. A házaspár először Németországban élt, majd az Egyesült Államokba költöztek. Két gyermekük van, Kathleen és Peter, és öt unokájuk, Elizabeth (akit Erzsí után neveztek el), Eliana, Tamar, Nina és Leora. Zsuzsa a dallasi University of Texas Bölcsészettudományi Karán a Leah és Paul Lewisről elnevezett Holokauszt-történeti Tanszék vezetője, István ugyanezen az egyetemen a matematika tanszék professzora volt haláláig, 2013 novemberéig.

Fajó Erzsébetet (Erzsí) az Abonyi házaspár 1946-ban örökbe fogadta. Biológiát tanult, majd laboratóriumi technikusként egy budapesti oltóanyag-intézetben dolgozott. 1995-ben hunyt el.

Faragó György (Gyuri), a világhírű fiatal zongorista több barátjának életét mentette meg Magyarország német megszállása után. Jóllehet 1944 nyarán súlyosan megbetegedett, őszig továbbra is embereket rejtegetett a lakásán. November végén vitték kórházba, a rák december 3-án végzett vele.

Abonyi-Fenyő Júliát (Lulu) kihajtották a lakásából és két magyar csendőr a tornaaljai dohánygyár szárítójába vitte, ahol a zsidókat összegyűjtötték. Úton odafelé a csendőrök lelőtték a férjét, mert „túl lassan ment”. 1944. június közepén bevagonírozták és Auschwitzba vitték.

Túlélte a nyarat, majd késő ősszel Bergen-Belsenbe szállították. Ott halt meg 1945 késő tavaszán, valószínűleg tifuszban vagy pedig alultápláltság miatt.

Dr. Abonyi Pált 1942 októberében behívták munkaszolgálatra, és kiküldték az orosz frontra. Zsidóként nem vett részt harci cselekményekben, útkarbantartáson dolgozott. Vagy a fagy, vagy az éhezés végzett vele, de lehet, hogy a betegség vagy a keretlegények kegyetlensége, akárcsak a többi 43 000-rel az 50 000 magyar munkaszolgálatos közül, akiket táborokba vittek Ukrajnába. Lehetséges még az is, hogy a háború végén, a felszabadulás után lelőtték az oroszok, mert rettenetes éhségében betört egy üzletbe és cukrot lopott. Két gyereke született, Magda és Margit, valamint három unokája: Viktor, Ildikó és Edit.

Frank (Nagy) Ilát és Frank Sándort Kiskunfélegyházáról a kecskeméti téglagyárba vitték. Bevagonírozták őket Auschwitzba, megérkezésük után valószínűleg azonnal végeztek velük.

Kornél (Nagy) Erzsébet és dr. Kornél József Magyar-kanizsán éltek. Először a szegedi szalámigyár disznó-hizlaldájában gyűjtötték össze a zsidókat, majd Bajáról Auschwitzba szállították és valószínűleg elgázostották őket. Egyetlen fiuk, László túlélte a holokausztot, és kivándorolt Izraelbe, ahol megnősült és gyermeke született.

Nagy Annát először a szabadkai vasútállomás közelében kialakított gettóba vitték, majd Bácsalmásra. Onnan hurcolták Auschwitzba, ahol megölték.

Nagy Imrét tizenhárom éves fiával, Györggyel május elején vitték be a város gettójába. Annához hasonlóan Bácsalmásról szállították azután Auschwitzba, ahol elpusztultak. Felesége, Cicus és lánya, Éva, akik a magyar törvények szerint kereszténynek számítottak, túléltek a vészkorszakot, és a háború után Izraelbe települtek.

Burg Kitty és Róbert túléltek a holokausztot.

Eddinger Márta (EDMA) a háború után grafikusművész lett, munkái a legjelentősebb magyar képes lapokban és újságokban jelentek meg. 1956-ban elhagyta az országot, családjával Londonban telepedett le.

Hannát 16–18 000 más zsidóval 1941 késő augusztusában Kamenyec-Podolszkij környékén tömegsírba lőtték.

Karácsonyi Mártát és Bárány Jutit a békéscsabai dohánygyárból, ahová hurcolták őket, Auschwitzba vitték, és megérkezésük után azonnal elgázosították. Ez lett a sorsa valamennyi osztálytársamnak a békéscsabai zsidó elemi iskolában, kivéve Altmann Zsuzsit és Tamást, akiknek sikerült korábban kimenekülniük Norvégiába.

Tartalom

1. fejezet. Hanna	5
2. fejezet. Változások	17
3. fejezet. Múlt és jelen	27
4. fejezet. Félbeszakadt álom	35
5. fejezet. A politika hatalma	42
6. fejezet. Erzszi	50
7. fejezet. Opciók	56
8. fejezet. Pali	61
9. fejezet. Vihar előtt	68
10. fejezet. Lesújt a végzet. Március 19.	76
11. fejezet. Tervek a jövőre	78
12. fejezet. Intézkedések	89
13. fejezet. Az új világ	98
14. fejezet. Gettósítás	113
15. fejezet. A csillagos ház	116
16. fejezet. Az Abonyi utca 10. gyermekei	120

17. fejezet. A csoda	133
18. fejezet. A rémület visszatérése	143
19. fejezet. Támad a gonosz	150
20. fejezet. Együtt	158
21. fejezet. Hajléktalanok	164
22. fejezet. A védett ház	167
23. fejezet. Boszorkányszombat	170
24. fejezet. Egyedül	180
25. fejezet. Az ostrom	189
26. fejezet. Séta az alvilágban	197
27. fejezet. A Fehérkereszt Kórház	199
28. fejezet. Hazatérés	203
Utóirat	211

X 252752

ZSUZSANNA OZSVÁTH magyar származású, 1962 óta Amerikában élő irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Texasi Egyetem Holokauszt Tanszékének vezetője. Fontosabb művei: *Foamy Sky: The Major Poems of Miklós Radnóti* (with F. Turner) (Princeton, 1992, Budapest 2000, 2004, 2014); *The Iron-Blue Vault: Attila József, Selected Poems* (with F. Turner) (New Castle upon Tyne: Bloodaxe, 1999); *In the Footsteps of Orpheus: The Life and Times of Miklós Radnóti* (Bloomington, 2000), *Orpheus nyomában – Radnóti Miklós élete és kora* (Budapest, 2004); *Light Within the Shade: Hungarian Poetry of Eight Hundred Years* (with F. Turner), (Syracuse University Press, 2014).